

PRAISTORIJA JUGOSLAVENSKIH ZEMALJA II

NEOLITSKO DOBA

PROTONEOLIT – KULTURA LEPENSKOG VIRA (Dragoslav Srejović)

Područje: sedam naselja locirano je u Đerdapu (Alibeg, Padina, Lepenski vir, Vlasac, Razvrata, Icoana i Hajdučka vodenica), a tri nizvodno od Gvozdenih vrata (Ostrovul Banului, Schela Cladovei i Ostrovul Corbului). Kultura Lepenskog vira razvija se od finalnog paleolita (Cuina Turcului I), pa do vremena stabilizacije starijeneolitske kulture (Lepenski vir IIIa).

→ Vlasac – ostaci od četiri superponirana naselja (Vlasac Ia i Ib, II, III)

→ Lepenski vir – 7 superponiranih naselja u 3 izdvojena stratuma (Protolebenski vir, Lepenski vir I a-e, Lv II). Na njih se nastavljaju slojevi starijeg neolita (Lv IIIa i b).

→ Padina – dva stratuma: Padina A i Padina B (u ovoj se fazi javljaju forme starčevačke kulture).

→ Icoana i Schela Cladovei – na rumunjskoj obali Dunava, na svakom lokalitetu otkrivena su dva stratuma (I i II).

Naselja: sva su podignuta na najnižim dunavskim terasama. Tereni su prostorno ograničeni jer ih s jedne strane presjeca Dunav, a s druge zatvaraju strma brda. Razlikuju se dva tipa naselja: stalna (bazična) i sezonska (tranzitna), a pojedina vremenom mijenjaju karakter. Tako je naselje Vlasac tokom faza Ia-b stalno naseljeno, dok ona iz mlađih perioda (II i III) imaju sezonski karakter. S druge strane, najstarije naselje na Lepenskom viru (Protolebenski vir) sezonsko je, a mlađa su stalna (Lv I a-e, dijelom i II). Naselja su grupirana, najčešće po dva ili tri na teritoriju čiji radijus nije veći od desetak kilometara (npr. Lv i Vlasac ili Icoana, Ravrata i Hajdučka vodenica). Nije slučajnost što u vrijeme dok je Vlasac stalno naselje (Vlasac I), obližnji Lepenski vir (Protolebenski vir) ima karakter sezonskog, odnosno što od trenutka podizanja stalnog naselja na Lepenskom viru, Vlasac postaje sezonsko boravište. Naselja uvijek imaju manje-više pravilan polukružni oblik, a u centru slobodan prostor, neku vrstu trga. U svim fazama grade se staništa (tlocrtno kružni isječak, elipsa ili trokut zaobljenih kuteva) šatorastog izgleda, s krovom koji direktno naliježe na osnovu. Na Vlascu Ia, iskorištena su udubljenja koje je izlokala voda Dunava, bočne strane udubljenja su zasječene da tvore neku vrstu zidova o koje se upiru nosači krovne konstrukcije, a ravan pod je načinjen od zdrobljenog, dobro nabijenog vapnenca. Unutar tih "zemunica" nalaze se elipsoidna vatrišta. Sljedeću fazu (Vlasac Ib, Protolebenski vir i Lv Ia) karakterizira ognjišna konstrukcija u osovini građevine. Na Vlascu su otkriveni

niski zidovi od lomljenog kamena o koje se upire krov, pa se kuće mogu graditi i na ravnom terenu. Podovi su i dalje od zdrobljenog vapnenca.

→U periodu Lv I b-e i Lv II, Lepenski vir postaje veliko kulturno žarište i njegova arhitektura ima pretežno sakralni karakter (na ostalim nalazištima je uglavnom svjetovna i skromna). Osim toga, sada se grade i šatori, te kružne kamene platforme (vjerojatno radionička mjesta). Mnoštvo platformi i vanjskih pravokutnih ognjišta u Vlascu II i III sugerira njegov sezonski karakter. Sama staništa-svetišta u Lepenskom viru malo se formalno razlikuju od prijašnjih građevina, ali su solidnije građena i precizno mjerena. Dužina pročelja se prenosi na bočne stranice koje se spajaju u vrhu, te se formira istostranični trokut. Zatim se začelje (vrh trokuta) skraćuje za jednu četvrtinu, a pročelje se zaobljuje (iz tjemena začelja povlači se luk). Tako se dobija tlocrt kružnog isječka. Pravokutno ognjište je u osovini, okruženo širokim kamenim "stolovima". Na začelnoj strani je svetište, koje zauzima četvrtinu unutrašnjeg prostora, a u kojem se postavljaju žrtvenici i skulpture od oblutaka (njihove dimenzije zavise od veličine svetišta). Svi elementi interijera zaliveni su u čvrstu vapnenačku masu poda. U kasnijim fazama (Lv I d-e, II) građevine se smanjuju, a mjerenje postaje nemarnije, a i postepeno nestaju svetišta – sva staništa imaju jedinstven unutarnji prostor.

→Najstariji objekti ("zemunice") mogu se formalno povezati sa kolibama-zemunicama iz mlađeg paleolita istočne i srednje Europe (ipak, njihove su osnove uvijek nepravilne). Za staništa s pravokutnim ognjištima nema analogija. Samo po preciznosti, vrsti poda i brižljivo izvedenom interijeru mogu se povezati s arhitekturom protoneolitskih i predkeramičkih naselja Bliskog istoka.

Sahranjivanje: u svim naseljima otkriveni su grobovi. Mrtvi su sahranjivani u okviru naselja, najčešće oko ognjišta, u staništima-svetištima, ili u njihovoj blizini i to samo pojedini članovi zajednice (uglavnom ili dojenčad ili već zrele i stare individue). Nije poznato kako se postupalo s ostalima (vjerojatno su se izlagali izvan naselja). Inhumacija je najuobičajenija – različiti su položaji (na leđima, na boku, sjedeći), uglavnom su polagani u prirodna udubljenja i rake, a rijetko u konstruirane grobnice od lomljenog kamena. Orijentacija je ovisila o orijentaciji ognjišta (Schela Cladovei – 20 skeleta orijentirano uz dužu stranu pravokutnog ognjišta). Počevši od faze Lv Ib djeca se sahranjuju isključivo u začeljima staništa. Spaljivanje je dokumentirano jedino na Vlascu (rijetko se koristi, ali to su najstariji grobovi spaljenih pokojnika na Balkanu – ima ih i u Protosesklu, ali su nešto mlađi). →Sekundarno i parcijalno sahranjivanje je često i koristi se u svim fazama. Mrtvi su najprije izlagani izvan naselja, da bi nakon završene ekskarnacije bili preneseni u staništa u cjelini (sekundarno) ili u dijelovima (parcijalno sahranjivanje). U starijoj etapi parcijalno je češće. Najprije se posebno sahranjuju samo lubanje, a tek kasnije i neki drugi dijelovi. Sve posebno sahranjene lubanje na Vlascu i Lv pripadaju odraslim muškarcima, a sve mandibule ženama. Kod sekundarnog sahranjivanja kosti se ili slažu na gomile ili se vodi računa o anatomske sklopu skeleta. Ovaj način je vezan za mlađu etapu i sahrane u svetištima. Dokumentirano je i posipanje pokojnika okerom, zatim pokapanje s alatima od roga i kosti, lubanjom jelena, ostacima psa.

→Načini sahranjivanja u kulturi Lv razlikuju se od onih u finalnom paleolitu i ranom neolitu ovog područja, gdje su dokumentirani isključivo zgrčenci. Polaganje pokojnika u ispruženom i sjedećem stavu česta je praksa u lovačkim mezolitskim kulturama istočne Europe, a sekundarno i parcijalno sahranjivanje je karakteristično za kulture sakupljanja plodova i najstarijih zemljoradnika Bliskog istoka (natufijenska kultura, Jerihon A-B).

Inventar: artefakti od kamena izrađivani su tehnikom okresivanja (sve faze; strugači, svrdla, rezači – nema pravilnih geometrijskih formi) i glačanja (mlađe

etape; batovi, sjekire-obluci, glačala). Okresana oruđa slična su onima s juga i jugozapada Balkana, koja se nadovezuju na proizvode mediteranskog tardigravetijena. Glačani predmeti se vezuju za finalni paleolit, ali i za protoneolitske kulture Bliskog istoka. Dakle, radi se o kombinaciji ekonomike - one koja se zasniva na paleolitskim tradicijama i one vezane za privredu prvih proizvođača hrane.

→Artefakti od kosti proizvode se u velikom broju i vezuju se za forme finalnog paleolita (projektili, harpuni, šiljci, bodeži, svrdla, igle, dlijeta). Od rogova su najznačajnije alatke koje su vjerojatno služile za kopanje, sadnju i obradu drva (motike, pijuci, sjekire i sjekire-čekići). Osim što se vezuje za finalni paleolit, formalno se oruđa od kosti vezuju i za protoneolitske kulture Ukrajine (tamo se također nalaze veća oruđa s rupom za nasadivanje - pijuci, sjekire...).

→Predmeti sakralnog karaktera: dvije vrste - kultno-magijski instrumenti i nepokretni objekti kulta. 1. Kultni instrumenti izrađuju se od kosti i roga, rijetko od kamena i uvijek su bojeni ili ukrašeni graviranjem. Postoje tri vrste predmeta od kosti i roga: palice (od roga srndača, vjerojatno ista funkcija kao i kod paleolitskih "komandnih štapova"), ritualni bodeži (od roga, imaju izgled dugog ptičjeg kljuna, vjerojatno služili za ubijanje životinja) i spatule (od kosti, ukrašene na ivicama dubljim zarezima, a na bočnim stranama snopovima linija). Motivi su šrafirani rombovi, cik cak, trokuti, snopovi linija, mreža. U starijoj fazi karakteristične su šrafirane trake i dublji urezi, a u mlađoj mrežasti ornament i plitko urezivanje. Sakralni predmeti od kamena mogu biti obluci presvučeni crvenom bojom (oker?), zatim ukrašeni graviranim trakama i trokutima. Teško im je odrediti funkciju jer su nalaženi na raznim mjestima, ali može se pretpostaviti veza između posipanja mrtvih okerom i bojenja oblutaka - možda pripadaju kultu mrtvih? Kamene pločice trokutastog ili romboidnog oblika isto su ukrašene graviranjem (linije u formi križa, radijalnih zraka, trokuta ili kruga), kao i privjesci od kamena i kosti. Na velikim kamenim batovima urezani su složeni, iskidani znakovi, a u jednom slučaju i prikaz ribe.

2. Nepokretni objekti kulta imaju vrijednost umjetničkih spomenika. Modeliraju se iskucavanjem, a ne klesanjem, pa je reljef plitak i bez detalja. Mogu se razvrstati u tri grupe: figuralne naturalističke skulpture, skulpture s ornamentima i anikonične skulpture. Sve tri vrste pojavljuju se istovremeno u periodu Lv Ib. Određenim rasporedom u prostoru bile su povezane u cjelinu. Najstarije (Ib) figuralne skulpture prikazuju ljudsku figuru, na glavi su naznačeni obrve, nos i usta, a tijelo je neraščlanjeno. Skulpture iz Lv Ic prikazuju ili samo glavu ili glavu s ribolikim tijelom; prikazuju se oči, a katkad i ornament koji sugeriraju kosu. U ovom periodu javljaju se i figure životinja, najčešće riba i glava jelena. Već od Id faze počinje opadanje i nemarna izrada, a tek u vrijeme Lv II skulptura doživljava određeni preporod, jer tehnika klesanja potiskuje iskucavanje, pa se javlja veći broj detalja (ruke, grudi, svi detalji lica). Međutim, sada raniji naturalizam prerasta u ekspresionistički stil - lica podsjećaju na groteskne maske i djeluju kao apotropejske predstave. Figuralne skulpture nađene su samo na Lepenskom viru. Ornamentirane skulpture u ranoj fazi imaju vijugave motive koji prekrivaju čitavu površinu, a od vremena Lv Ie se postupno geometriziraju, pa se u fazi Lv II nalaze samo pravocrtni motivi (cik cak, meandar, snopovi linija). Dakle: figuralna skulptura evoluirala od naturalizma prema ekspresionizmu, a ornamentalna od organskih do strogo geometrijskim motiva.

Religija starije etape nije se mnogo razlikovala od ostalih lovačkih mezolitičkih zajednica Europe (bojeni obluci, gravirani instrumenti). Tek od pojave monumentalnih kamenih skulptura religija Lv postaje srodna onoj u protoneolitskim i starijim neolitskim kulturama Bliskog istoka (natufijen, Jerihon B).

Ekonomija, društvo: prema broju stambenih objekata u početku su prve zajednice brojale dvadesetak članova (dvije do četiri biološke porodice). One su se rano suočile s porastom stanovništva, pa su se na uskom području Đerdapa povremeno, sezonski raseljavale. Tako se uspostavlja kombinirana sjedilačko-mobilna ekonomija ribara, lovaca i sakupljača hrane, što vremenom nužno dovodi do specijalizacije i složenih društvenih odnosa. Zajednice se prvo dijele na mobilni i imobilni dio, a zatim se vrši i dioba poslova. Sad postaje razumljivo zašto se pojedini članovi sahranjuju u okvirima naselja. Najvažnija gospodarska grana su lov i ribarstvo (divlje govedo, divlja svinja, jelen), a na području Vlasca izvršena je kultivacija divljih cerealia (to potvrđuju i alati od glačanog kamena i roga, za obradu zemlje).

Geneza i kronologija: kultura Lepenskog vira se preko nalaza sa terase Veterani, Ostrovul Banului (sloj I-II) i iz Cuina Turcului (sloj II a-b) kronološki vezuje za kulturu finalnog paleolita đerdapskog područja. Naselja na početku kulture Lv odvajaju se od starijih nalazišta đerdapskog područja samo u novoj etapi u načinu privređivanja (položaj i stalni karakter naselja, alati od rogova). Ipak, s obzirom da je kontinuirana kultura đerdapskog područja na početku i na kraju ovog razdoblja (od paleolita do neolita) obilježena markantnim crtama, može se govoriti o dvije posebne kulture – kulturi tipa Cuina Turcului (finalni paleolit) i kulturi Lepenskog vira (kasni mezolit, protoneolit), kao i o jednom prijelaznom periodu među njima (epipaleolit, stariji mezolit) koji je dokumentiran nalazima iz Cuina Turcului IIa-b, Ostrovul Banului I-II i sa terase Veterani. Važno je naglasiti da je kultura tipa Cuina Turcului (rumunjski arheolozi je zovu romanelo-azilien) ustvari lokalna manifestacija mediteranskog tardigravetijena, pa je Đerdap i u preborealu uključen u sferu mediteranske kulture.

→ Progres u ekonomiji kulture Lv ne zaostaje mnogo za događanjima na Bliskom istoku. Ipak, zbog nedovoljne istraženosti sjeverozapadnih dijelova Anatolije i područja oko Kaspijskog jezera i Crnog mora, nije moguće uspostaviti vezu između Lv i postpaleolitskih naselja prednje Azije. Prednjoazijska nalazišta razdvaja, sudeći po C14 datiranju, vrijeme od tisuću ili dvije tisuće godina – početak predkeramičkog neolita u Jerihonu pada oko 8000., u Hacilaru oko 7000., u Tell Ramadu i Jarmo-u (Đarmo) oko 6000 god.pr.n.e. Značajno je da C14 datumi za sva nalazišta u južnom Podunavlju, Moldaviji i na Krimu, na kojima su učinjeni prvi podvizi u kultiviranju biljaka i pripitomljavanju životinja, čine homogenu grupu datiranu 6300.-5500. god.pr.n.e. To znači da se početak kulture Lv približno podudara s osnivanjem naselja u Jarmo-u ili Tell Ramadu. Najvjerojatnije je da je pristup neolitskoj revoluciji u Podunavlju učinjen još nešto ranije, početkom 7 milenija, najkasnije do 6500. god.pr.n.e. U ovo vrijeme počinje i velika migracija termofilnih biljnih zajednica s juga prema srednjoj Europi, nivo voda opada, rijeke ustaljuju svoje tokove, a na velikim prostranstvima od Ukrajine do Panonije formira se plodno zemljište - černoze. Buduća istraživanja će svakako pokazati da se luk "plodnog polumjeseca" širi preko Crnog mora sve do južnog Podunavlja.

→ Datumi donešeni C14 analizom pokazuju da kultura Lepenskog vira otpočinje oko 6300. i da se završava oko 5300. god.pr.n.e., što je identično datumu kojim se označava početak starijeneolitskih kultura u kontinentalnom području Balkana (Protostarčevo, Anzabegovo I, Karanovo I). To znači da se kultura prvih izrazito zemljoradničkih zajednica (Protostarčevo) nadovezuje na mlađu, protoneolitsku fazu kulture Lv. Danas još nije moguće ocijeniti koliko starčevačka kultura svoj nastanak duguje kulturi Lv, a koliko poticajima s juga Balkana, iz Tesalije i Makedonije (M. Garašanin smatra da su utjecaji s jugoistoka bili odlučujući). Ipak, ekonomsko-kulturni preobražaj najstarijih naselja starčevačke kulture (Lepenski vir IIIa, Gura Baciului, Divostin) nije izazvan prilivom novog stanovništva, a

starčevačka naselja su često podizana u istom ambijentu, u nekim slučajevima i na istom mjestu kao ona iz kulture Lv (Lepenski vir, Padina, Alibeg, Schela Cladovei). Tako "zemunice" sa najstarijih starčevačkih naselja živo podsjećaju na šatoraste poluukopane objekte iz naselja kulture Lv, a ornamenti na keramici (mreža, viseći trokuti, šrafirane trake) gotovo su identični ranijim gravurama na koštanim i kamenim predmetima. Ipak, oštre razlike uočavaju se u umjetničkom stvaralaštvu i religioznim shvaćanjima, a isto tako u starčevačkoj kulturi nigdje nisu posvjedočene specijalizirane djelatnosti i svuda se sreću ista staništa i iste vrste predmeta. Čini se da je starčevačka kultura baštinila samo "praksu" kulture Lv, a da je u potpunosti odbacila njenu ideologiju i tradicionalno ustrojstvo društva.

CENTRALNOBALKANSKA ZONA (Milutin Garašanin)

ANZABEGOVO -VRŠNIK

Područje: Ovče polje (sjeverna Makedonija)

→ Anzabegovo, Rug-Bair, Zelenikovo, Vršnik

Počecima pripada starijem neolitu, veći dio u srednjem. Ima 4 faze:

AV I (etape a, b, c)

AV II

AV III

AV IV

Naselja: na riječnim terasama, četvrtaste nadzemne zgrade, zidovi od ćerpiča ili od kolaca sa kućnim lijepom, pod od nabijene zemlje. Na Vršniku otkriven četvrtast objekat ispunjen žitom – spremište.

U Anzabegovu (I b i c) otkrivena 2 četvrtasta objekta, sa zidovima od gline bez kolaca (analogija s presesklo-Magulita kulturom u Otaki Magula), u sredini kojih se nalazi po jedna veća jama s kostima novorođenčeta i druge jame, ograđene zidićima od gline, s pepelom i životinjskim kostima (kulturni objekti?).

Sahranjivanje: u naselju, zgrčeni stav.

Keramika: evolucija od svijetlih do tamnih vrsta keramike (broj tamne keramike raste od II faze).

→ U I fazi: loptaste i poluloptaste posude s različito profiliranim vratom, posude na više nogu. Kod grube keramike impresso i barbotine, kod fine slikanje bijelom bojom: trokut, cik-cak ali i krivolinijski, floralni i srpasti motivi. Krajem I faze javljaju se i kapljičasti motivi.

→ U II fazi: ornament arkadnog barbotina, javlja se i keramika s tamno slikanim motivima vertikalnih traka, koje se katkad u dnu posude spajaju, viseći trokuti duž oboda, mrežasti ornamenti.

→ III faza: porast tamne keramike, tamno slikanje, isti ornamenti.

→IV faza: pojavljuju se u većem broju krivolinijski motivi, osobito spirale i meandrasti motivi, tekuće spirale ispod oboda posude, katkad s krajem u obliku kandži + primjerci vinčanskog lončarstva.

Plastika: nije toliko zastupljena. → Statue s predimenzioniranim vratom (naznačen samo nos), sjedeće steatopigne figure s pred. vratom i shematizirane figure s izduženim vratom i proširenim trupom.

Ornamentika rane slikane keramike s primjenom floralnih elemenata upućuje na anatolske komponente, dok se stiliziranost plastike i pojava stubastih motiva vezuju uz balkanska, kontinentalna shvaćanja. Ta komponenta postaje nadmoćnija – sve više se naglašava težnja prema ritmičkoj podjeli ornamenata i korištenju tamnom bojom slikanih vertikalnih ili horizontalnih frizova.

Ekonomija: naglasak na zemljoradnji – uglavnom triticum dicocum, ali i t. monococum, ječam, grašak. Ovca i koza, govedo i svinja. Lov, sakupljanje, ribolov.

Geneza:

Balkansko-anatolski kompleks starijeg neolita – svijetla monokromna keramika, loptasti oblici, vertikalno bušene tunelaste drške.

Cirkummediteranski (zapadnomediteranski) kompleks – slični oblici posuda, gruba faktura, tehnike utiskivanja – impresso

Južnopanonsko-sjeverobalkanski kompleks (?) – gruba keramika, impresso, naročito barbotine.

Grupa AV započinje u starijem neolitu i svojim osnovama pripada b.-a. kompleksu.

→Tesalija – protosesklo i presesklo (ili magulita grupa – slikana keramika, tamni motivi, trokuti) – nalazište Otaki Magula.

Veza sa presesklom: ornamenti pomoću otiska školjke, stilizirani kruškasti idoli, konstrukcija zgrada iz Anzabegovo I c. Može se zaključiti da grupa AV I vremenski pripada samom kraju Presesklo (Magulita) grupe, neposredno prije početka Sesklo grupe (srednji neolit). Dakle, predstavlja završnu etapu razvoja starijeg neolita balkansko-anatolskog tipa, na prijelazu u period srednjeg neolita.

AV I = Presesklo (Magulita)

AV II i III = Sesklo

AV IV = Sesklo, a možda se može povezati i sa početnim Dimini fazama (Tsangli i Arapi).

→Karanovo I u Trakiji (Bugarska) – pripada istom kompleksu – bijelo slikanje, ritmičnost, uglasti motivi, mrežasti ornamenti, spirale.

AV I = Karanovo I. Nešto kasnija lokalna varijanta grupe Karanovo I, grupa Čavdar donosi uz bijelo i tamno slikanje, a osim spirale karakteristični su i motivi kapljica. Čavdar- prijelaz između AV Ic i AV II.

AV II – srednji neolit – paralelno sa Karanovo II (novi kulturni kompleks sa tamnom monokromnom keramikom, težnji prema bikoničnosti i novom ornamentikom).

AV II i III = Karanovo II

AV IV = Karanovo III (noge žrtvenika s urezanim ornamentima)

→Zapadnomediteranski kompleks – impresso (strano balk.-anatolskom kompleksu) – preko područja Ohridskog jezera i Pelagonije. Barbotine dolazi preko Starčeva na sjeveru.

→Veza sa Starčevom u ornamentici tamno slikane keramike. Grupa AV (II-IV) prolazi kroz iste etape koje se vide i kod starčevačke grupe.

AV III (prvi motivi spirale) = Starčevo IIb

AV IV = Starčevo III

Faze AV I-IV pokrivaju cjelokupni razvoj srednjeg neolita u istočnomakedonskom području. Evolucija se završava pojavom vinčanske grupe (vjerojatno je donešena iz južnomoravskog područja kao već formirana). Dakle, grupa Anzabegovo-Vršnik nastala je u balk.-anat. kompleksu starijeg neolita (u kasnoj etapi), neprekidno se razvijala uz primanje utjecaja sa strane kroz čitav srednji neolit, da bi konačno iščezla početkom kasnog neolita pod pritiskom došljaka iz susjednih sjevernih krajeva.

VELUŠKO-PORODINSKA GRUPA

Područje: Pelagonija - okolica Bitolja

→ Porodin, Velušina, Grgur Tumbe, Optičarske tumbe, Dobromirske tumbe, Vlaka kod Živojna (jedina nije tumba -tel).

Dijeli se na 4 faze, pri čemu se treća i četvrta mogu nazvati klasičnim Porodinom (tim fazama pripada naselje u Porodinu, dok su na Veluškoj tumbi utvrđene i ranije faze).

VP I – kraj starijeg neolita.

VP II

VP III

VP IV

Naselja: sva naselja su telovi (tumbe), osim Vlaka – uobičajen oblik u Tesaliji, Trakiji i Bliskom Istoku. Kuće su četvrtaste s kolcima, prepletom i kućnim lijepom. Zabilježeno je bojanje lijepa bijelom bojom, a otkrivena je u porodinu i neka vrsta ukrasa u obliku akroterija. Na jednom modelu kuće prikazan je dvoslivni krov na sredini kojeg je cilindar s prikazom lica (III, IV) – vjerojatno dimnjak. Ognjišta su okruglog oblika. → O obredima sahranjivanja nema podataka.

Keramika: loptaste i poluloptaste forme s niskim ili visokim ljevkastim vratom, forme bute, konični poklopci. Pojava bikoničnih zdjela. Žrtvenici s tri noge (slični starčevačkim) i oni sa stepenasto izrezanim nogama pojavljuju se od III faze.

Ornamenti: barbotine kod grube keramike. Osnova je slikanje bijelom bojom.

→ I i II faza – trokuti bez nekog određenog sistema, slobodne kombinacije.

Ornamenti oblika broja 3 ili epsilon u pravilnim nizovima, bijele kapljice.

→ III i IV faza – sferni trokuti, trake, valovite linije, girlande i motiv klepsidre.

Plastika: raznovrsna i dobro zastupljena.

→ Antropomorfna – 2 tipa: s predimenzioniranim vratom (dugi istaknuti nos, katkad dugmasta ispupčenja na sljepoočnicama) i sjedeća steatopigna (izdvojene noge, ruke na trbuhu).

→ Teriomorfna – životinjske glave na predimenz. vratu – veza s oblikom žrtvenika sa četvrtastim recipijentom (po dvije glave na prednjoj strani žrtvenika – tumačene kao glave zmija ili jelena). → Modeli kuća – klasični Porodin, otvoreni i zatvoreni tip (s krovom).

Realistička komponenta je znatno jača nego god AV grupe (statuete s izdvojenim nogama i rukama na trbuhu bliske su realističkim statuetama starijeg neolita Tesalije). Maštovitost – žrtvenici sa životinjskim glavama i modeli kuća. Složenost ornamentike – crte barokizacije.

Geneza: fuzija raznih komponenti koja je karakteristična i za AV grupu. S obzirom na jako razvijenu monokromnu i slikanu keramiku, grupa se može vezati uz balk.-anat. kompleks starijeg neolita kao jedna regionalno ograničena forma. Import u grupu AV (u Rug-Bairu), u sloju koji odgovara AV II, nađeni su ostaci породinskog modela kuće i cilindra.

VP I i II = AV Ic ili početak II faze (kapljice i srpasti ornamenti)

VP III = AV II

VP IV – organizirani barbotin u gornjim fazama vezuje grupu sa razvijenom AV grupom (III).

Ne može se utvrditi da li je grupa dočekala ili čak nadživjela kraj srednjeg neolita.

STARČEVAČKA GRUPA

Područje: uža Srbija, Vojvodina, Slavonija, sjeveroistočna Bosna

➔ Pavlovac, Bujanj, Crnokalačka bara, Drenovac, Vinča / Starčevo, Kozluk / Sarvaš, Vučedol, okolica Vinkovaca / donji slojevi u Gornjoj Tuzli (VI a i b)

Najstarija keramička neolitska grupa centralnobalkanskog područja. Samo se svojim najranijim fazama može pripisati starijem neolitu. Najvećim dijelom pripada srednjem neolitu i može se povezati s fazama II – IV grupe AV. Kraj starčevačke grupe seže do početaka kasnog neolita, do početaka vinčanske grupe. Postoje različite periodizacije:

D. Arandelović-Garašanin izdvojila je 3 osnovne faze: I, II a i II b, III.

U Đerdapu (Lepenski vir IIIa), karpatskom području Transilvanije (Gura Baciului), Olteniji (Circea) i nekim nalazištima u sjevernoj Srbiji i Vojvodini (Divostin, Donja Branjevina) otkrivena je grupa vezana za b.-a. kompleks starijeg neolita s monokromnom i bijelo slikanom keramikom. Ova se grupa, izgleda, vezuje i za kasnu etapu grupe AV I (Ic). Polazeći od ovih nalaza D. Srežović je naziva Protostarčevo (inače grupa Gura Baciului) i vremenski je izjednačava sa S I. S druge strane, veći dio materijala S grupe pripada sjeverobalkansko-panonskom kompleksu s grubom keramikom s impresso i pogotovo barbotine ukrasom. Tom kompleksu pripadali bi nalazi koje je D. Garašanin izdvojila kao Starčevo I. S. Dimitrijević dao je posljednji pokušaj periodizacije (uspoređen s Garašanin i dodatkom Srežovića):

Starčevo monokrom	Gura Baciului ili Protostarčevo ili SI
linear A (ili bijeli linear stupanj)	Gura Baciului ili Protostarčevo ili SI
linear B (ili tamni linear stupanj)	S II a
girlandoid	S II b
spiraloid A	S III
spiraloid B (Starčevo final)	S III

Naselje: nemaju karakter telova, smještene su na riječnim terasama ili na niskim izduženim uzvišenjima (gredama) ako su u nizini. Relativna kratkotrajnost naselja – izmiještanje (nijedno naselje nema kompletnu evoluciju u slojevima). Tipovi zemunica, poluzemunica i četvrtastih nadzemnih kuća, uglavnom od kolaca i pruća, podovi od nabijene zemlje. Iznimka na lokalitetu Padina u Đerdapu: trapezoidne, dijelom ukopane – identične sa kućama ranije kulture Lepenskog vira – dakle prežitak ranijih formi.

Sahranjivanje: u naselju, zgrčeni stav bez posebnih pravila, prilozi iznimno rijetki, u kasnoj etapi poznato je grupno sahranjivanje (jama u zemunici u Vinči – 9 skeleta).

Keramika: kroz cijelu evoluciju preteže gruba keramika. Osnovni oblici: loptast i poluloptast, specifičnost je tendencija za višom i zatvorenijom posudom nego kod npr. grupe AV. Rano se osjeća tendencija prema izdvajanju višeg, strmijeg vrata i naglašavanju prijelaza u donji dio posude što vodi do težnje prema bikoničnosti (S III). Javlja se i cilindrična noga, a tunelaste drške se zamjenjuju horizontalno ili vertikalno bušenim bradavičastim ispupčenjima. Posude bute – sa po dvije horizontalne drške jedna iznad druge, na svakoj strani. Žrtvenici – uglavnom na četiri noge, sa plitkim kružnim recipijentom. Postoji i forma gdje se postolje sa četiri noge izdužuje u poluloptastu posudu.

Ornamentika: god grube keramike osnova je barbotine – organizirani, nalijepljeni, arkadni. Impreso prstom ili noktom je rijedak, a ukrašavanje utiskivanjem predmeta je još rjeđe, kao i urezivanje.

U finoj keramici pojavljuju se tri vrste slikanja: bijelo, tamno (crno, smeđe, vinski talog) i polikromno.

→Bijelo slikanje: na obodu polulukovi (girlande), cik cak linije, mrežasti motiv. Od ovog "friza" teku vertikalni snopovi traka koji se spajaju u donjem dijelu posude. Motiv spirale je rijedak.

→Tamno slikanje: na obodu slični motivi kao i kod bijelog slikanja, a javljaju se i motivi šrafiranih trokuta. Na trbuhu također snopovi vertikalnih linija. Javljaju se spirale – u različitim kombinacijama i različitim veličina.

→polikromno slikanje: tamnom bojom, obrisi izvedeni bijelom linijom. Osnovni ornamenti su krivolinijski – česte su spirale.

Kronologija keramike:

Grupa Gura Baciului (Protostarčevo): monokromna keramika, a javlja se i slikana bijelom bojom. Loptasti, niži i otvoreniji oblici (bliski formama grupe AV). Kod bijelog slikanja karakteristični su trokuti, mrežasto ispunjene trake i motivi bijelih kapljica. Javljaju se i krivolinijski, valoviti, cik cak i meandrasti motivi.

Starčevo I: češća je gruba keramika, nabacani barbotine. Od oblika - posude na cilindričnoj šupljoj nozi. Slikana keramika je nepoznata.

Starčevo IIa: kod grube keramike isto, kod slikanja se javlja i bijelo(pretežno) i tamno. Pojava spirale.

Starčevo IIb: pretežno tamno slikanje.

Starčevo III: porast fine keramike, uz češće tamno slikanje zastupljena je i polikromija. Tipični spiralni ornamenti, težnja ka bikoničnim formama.

Plastika: tri su osnovna tipa.

→Stubaste statuete – najčešće (ovaj tip se vezuje i uz AV grupu, Sesklo, Karanovo III). Plastično prikazan nos, oči izvedene urezima (često po dva ureza za svako oko), kosa izvedena paralelnim urezima. U kasnijim fazama se pojavljuju i batrljci.

→Statue sa zvonastim donjim dijelom tijela i naglašenim grudima – primjerci iz Starčeva ("Venera iz Starčeva") i Pavlova presvučeni su bijelom bojom i crvenim mrežastim motivima (S IIb) – srodnost sa figurama sa predim. vratom i proširenim trupom iz grupe AV III i IV.

→Steatopigne statue – rijetke, ona iz Vinče možda predstavlja sjedeću figuru – pojava im se vezuje za susjednu Körös grupu.

Gubi se realistička komponenta koja vodi porijeklo iz Anatolije (djelomično se vidi i u AV grupi i VP grupi). Javlja se težnja k apstrakciji i pojednostavljenju, naročito kod stubastih figura, koje pokazuju povezanost sa širim, sličnim shvaćanjima u

balkanskom području. U ornamentici keramike osnovni je princip ritmičnost i povezanost forme suda sa slikanom dekoracijom. Ovi principi stilizacije, apstrakcije i ritmičke dekoracije ostati će karakteristični i za kasnije etape neolita na balkanu.

Varijante:

→ Južnomoravsko-kosovska: Pavlovac, Gladnica, Rudnik.

U slikanoj keramici češća je primjena boje vinskog taloga. Karakteristični su valoviti – tremolo motivi. Žrtvenici na četiri noge sa četvrtastim recipijentom (u neku ruku preteče onih iz vinčanske grupe). Na uobičajenim žrtvenicima s kružnim recipijentom česta je pojava ornamenta izrezanih (Kerbschnitt) trokuta, koji se vezuju za pojave u susjednoj Bugarskoj. Monumentalna plastika – stubasta figura pronađena u Gladnicama (S IIa) kao dio ognjišta, od nepečene zemlje, vertikalno probušena (za štap kao učvršćenje).

→ Istočnobosanska: slojevi VI a i b u Gornjoj Tuzli.

Nedostatak plastike. Karakteristični su meandrasti motivi i intenzivno korištenje organiziranog barbotina. Sve ukazuje na kasnu fazu – S III.

Ekonomija: naselja relativno kratkotrajna – vjerojatno ukazuje na primitivnu zemljoradnju, cikličko pomicanje kao i u srednjoeuropskom kompleksu sa trakastom keramikom. Govedo, ovca i koza, svinja. Lov i ribolov su i dalje važne komponente.

Geneza: u formiranju su sigurno sudjelovale dvije komponente: prva balkansko-anatolskog kompleksa starijeg neolita i druga vezana za sjevernobalkansko-panonski kompleks s grubom impresso i barbotine keramikom.

→ Prvu komponentu (grupa Gura Baciului) karakterizira fina, polirana i monokromna keramika, kod koje se kasnije javlja i element bijelog slikanja. Barbotine nije zastupljen. Ova grupa pripada najkasnijoj etapi starijeg neolita i može se preko karakterističnih motiva bijelih kapljica izjednačiti sa fazom AV Ic (iako grupa AV i otprije poznaje slikanu keramiku, dok je grupa GB nije poznavala – što znači da su različite grupe istog kompleksa u različito vrijeme otkrivale i razvijale slikanu keramiku). Monokromnu finu keramiku i slikanu ornamentiku (trokuti, paralelne trake i zakrivljene linije) je preuzela starčevačka grupa od ovog kompleksa, da bi na tim osnovama razvila specifičnu ornamentiku s tamnim geometrijskim motivima, koja se podudara s nekim fazama grupe Anzabegovo-Vršnik (AV II-IV = S IIa-III) – prenošenje elemenata S grupe na jug.

→ Druga komponenta je mnogo važnija, čiju osnovu čini gruba keramika ukrašena barbotinom, koji je sekundaran u balk.-anat. kompleksu (Gura Baciului, AV, Nea Nikomedia, Magulita grupa).

U Starčevu II a i b barbotine se javlja kao potpuno formiran i bogato iskorišten (nabačeni, organizirani, arkadni, nalijepljeni). To dovodi do zaključka da na području starčevačke kulture, u vremenu koje prethodi S IIa, moraju postojati naselja sa karakterističnom barbotine keramikom, a koja vremenski moraju biti paralelna s grupom Gura Baciului (to bi bilo Starčevo I prema Arandelović-Garašanin).

Faze S II a,b i III pripadaju srednjem neolitu i mogu se usporediti s paralelnom evolucijom Cris (Kriš) grupe u Rumunjskoj. Starčevo IIa-III = Cris I – III. Još je više sinkronizirana grupa Kremikovci u Sofijskom polju (Bugarska). U Bosni na lokalitetu Obre I (faze I i II) utvrđeno je spajanje komponenti S grupe (barbotine i slikanje) i impressa zapadnomediterranskog kompleksa. U fazi III dolazi do opadanja starčevačke komponente i jačanja novih elemenata protokakanjske grupe.

Već od faze IIb i III u Starčevu je sve izraženija težnja ka bikoničnim vinčanskim formama. U Anzabegovu je dokazano kako vinčanska grupa u razvijenoj ranoj fazi (Vinča-Tordoš I) slijedi fazu AV IV. Nalazi opredjeljeni kao finalno Starčevo (kasni nalazi iz Vinče) možda upućuju na sličnu situaciju.

VINČANSKA GRUPA

Područje: uglavnom se poklapa s prostorom koji je zauzimala starčevačka grupa: uža Srbija s Kosovom, veliki dio Vojvodine, Srijem, istočna Makedonija (područje AV grupe), sjeveroistočna Bosna. U pravcu sjevera se širi dalje od S grupe: područje Aranka-Moriš-Tisa (razgraničenje Kereš i S grupe u ranijem periodu), a postoji veza i sa područjem Transilvanije i Oltenije.

- ➔ Vinča, Divostin, Crnokalačka bara, Pavlovac, Pločnik, Gradac kod Zlokućana / Predionica u Prištini / Jakovo-Kormadin, Beletinci, Petrovaradin, lokaliteti S grupe u Srijemu / Vršnik i Anzabegovo / Gornja Tuzla, Koraj / Tordoš, Tartaria / Verbica i Rast.

Pripada mlađem kompleksu b.-anat. neolita, na granici dva područja – centralnobalkanskog (vezanog za ist. Mediteran i Bliski Istok) i zapadnobalkanskog. Promatrano iz aspekta neolita ist. Med. i Egeje, vinčanska grupa trebala bi se smatrati pojavom mlađeg neolita, dok se u periodizaciji zapadnobalkanske oblasti (koja je bliža srednjoj i zapadnoj Europi) ova grupa uklapa u srednji (starija vinčansko-tordoška faza) i mlađi neolit (vinčansko-pločnička faza). Ova razlika posljedica je općeg prednjačenja u evoluciji istoka i jugoistoka u odnosu na zapad. U smislu datiranja grupa AV i S, vinčansku grupu treba tretirati kao dio kasnog neolita.

Važna je činjenica da je u okviru kasnije faze vinčanske grupe ustanovljeno poznavanje metala, a nalazi sa Rudne Glave u Srbiji ukazuju i na poznavanje rudarstva. Iz tog razloga, neki znanstvenici mlađe vinčanske faze počinju gledati kao sastavni dio eneolita. Taj je period u Vinči nesumnjivo paralelan sa eneolitom u nekim susjednim oblastima (istočni Balkan i Karpati), ali ostale kulturne i duhovne manifestacije ove grupe ne ukazuju na bitnije promjene u odnosu na ranije faze. Zato se kasne faze (Vinča-Pločnik) moraju shvatiti kao retardirajuća pojava, koja je još uvijek neolitskog karaktera, a ne kao eneolitska kultura. Postoji nekoliko prijedloga za kronologiju vinčanske kulture. Najvažniji su: Milojčić – dijeli grupu na faze A, B1 i B2, C, D. Kod Garašanina je grupa podjeljena na dvije osnovne faze: stariju (Vinča-Tordoš) i mlađu (Vinča -Pločnik) sa svojim podfazama (i mogućom tzv. Gradačkom fazom između njih).

Vinča-Tordoš I	Vinča A
Vinča-Tordoš II	Vinča B 1
Gradačka faza	Vinča B 2
Vinča-Pločnik I	Vinča B 2 i početak C
Vinča-Pločnik II a	Vinča C
Vinča-Pločnik II b	Vinča D

Naselja: Ne razlikuju se po položajima od S grupe, znatan broj naselja je i podignut na istim lokacijama (Vinča, Mala Grabovnica, Pavlovac). Razlika je što su većinom višeslojna – dugi vremenski razvoj, prisutna je cijela evolucija grupe. Ipak, nema telova, radi se češće o horizontalnom širenju. Tek od Gradačke ili VP

faze nastaje novi tip naselja, podignutih na brežuljcima zgodnim za obranu (npr. Gradac kod Zlokućana). Utvrđenja: u Vinči otkrivena dva rova iz različitih perioda, a na nekim lokalitetima otkriveni su rovovi s palisadom.

Kuće su četvrtaste, postavljane u paralelne redove (preteče u balk.-anat. starijem neolitu – AV, Karanovo I). Javljaju se zemunice (uglavnom u vrijeme početaka nekog naselja ili vezane za veće promjene, katastrofe – privremeni smještaj) i nadzemne zgrade. Od zemunica su karakteristične okrugle i one podijeljene u dva dijela. Nadzemne zgrade su četvrtaste, zidovi od kolaca sa pleterom i lijepom, podovi od zemlje ili premaza sa podnim gredama. Tokom evolucije javlja se težnja prema uvećanju dimenzija zgrade, a oblici postaju nepravilniji (ipak, ne dostižu one ogromne dimenzije kuća srednjoeuropske trakaste keramike ili eneolitske zgrade ukrajine i moldavije – u njima je boravilo više porodica, svaka u svojoj prostoriji, a u vinči po jedna). U nekim kućama su otkriveni pitosi za čuvanje hrane. U Jakovo-Kormadinu je otkrivena kuća s tri odaje: u srednjoj je bila peć iznad koje se nalazio bukranion, a u drugima kugle-utezi i posude. O postojanju posebnih zgrada za kult nema dovoljno podataka – slučaj bojenja zidova, bukraniji, fragmenti monumentalnog keramičkog žrtvenika u Jakovo-Kormadinu sa metopama ukrašenim raznim ornamentima i fragmenti lijepa ukrašenog spiralama i trakama.

Sahranjivanje: skeletno, u samom naselju ili izdvojenim nekropolama.

Sahranjivanje u naseljima ne može se smatrati kao glavni oblik, s obzirom na mali broj ukopa. Nekropole: Botoš kod Zrenjanina (18 grobova), Gomolava (23 groba). Skeleti su redovito u zgrčenom stavu, katkad su prisutni i prilozi, ulomci keramičkih posuda. Poznata je jama iz Tartaria u Transilvaniji u kojoj su otkrivene tablice s urezanim slovima, 26 idola s licem kiklaskog tipa, ogrlica od spondilus školjke i izlomljene kosti čovjeka – ritualno ukapanje. Pripada vinčansko-tordoškoj I fazi.

Pitanje incineracije nije riješeno. U Vinči su otkriveni ostaci kalcificiranih kostiju, ali nije sigurno da pripadaju čovjeku. Ipak, u Tesaliji je sahrana u urnama poznata, kako u Larissa grupi, tako i ranije u fazi I Diminija (Tsangli grupa), a utvrđeno je i u Protosesklu. To ukazuje na mogućnost postojanja ovog običaja i u vinčanskoj grupi, pogotovo ako se ima u vidu genetska veza vinčanske sa Larissom.

Rudarstvo: U Vinči su otkrivene perle od bakra, bakrena ogrlica iz groba Gomoglavi, četiri ostave iz Pločnika s bakrenim i kamenim alatima. Bakar je sigurno bio u upotrebi od gradačke i tokom čitave VP I faze. Rudna glava u istočnoj Srbiji – utvrđeno je iskorištavanje ruda, a karakter metalnih predmeta, posebno bakrenih sjekira-čekića i dlijeta, uklapa se u balkansko-karpatску rudarsku oblast eneolita. Takvi predmeti se pojavljuju u već formiranim eneolitskim grupama kao što su Tiszapolgar i Varna. Za razliku od njih, u vinčanskoj grupi nisu nastale nikakve bitne promjene u kulturi i životu.

Keramika: osnova je monokromna tamna keramika, dobivena pečenjem uz redukciju dotoka kisika. Može biti polirana i dovedena do visokog metalnog sjaja. U prvim fazama osjeća se tradicija S grupe, osobito u tehnici barbotina, ali se kasnije gubi. Plastika se u osnovi dijeli na valjkaste i plosnate statuete (koje mogu biti steatopigne ili ne). Od VT II teži se prema spljoštenom gornjem dijelu tijela i valjkastom donjem, što je osobito tipično od gradačke faze nadalje.

Vinčanska keramika po prostornoj rasprostranjenosti pokazuje nekoliko varijanti: južnomoravska, kosovska, istočnobosanska, transilvanijska i oltenijska.

Prvo će biti opisano klasično područje:

→Vinčansko-tordoška faza: osnovni oblik je bikonična zdjela, postepena težnja prema zaobljavanju ramena, pehari na nozi u black-topped tehnici, kruškaste amfore. Treba spomenuti vazu u obliku ptice iz Vinče – Hyde vaza (VT II). Prosopomorfni poklopci (vezuju se za amfore). Žrtvenici na više nogu razvijaju se kroz sve faze, a u ovoj su karakteristični oni u obliku zoomorfne vaze, sa otvorom recipijenta na glavi. Barbotine u gruboj keramici.

Ornamentika: kanelirani motivi, snopovi linija, vertikalni, kosi ili prepleti. Pojava traka koje se ispunjavaju ubodima. Korištenje pastozne crvene boje nakon pečenja (crusted) primjenjuje se isključivo na žrtvenicima i plastici (tek u VP II i na nekim zdjelama).

Plastika: valjkaste i plosnate, često steatopigne statue - tzv. kikaladski tip s trokutastim licem, plastičnim nosom i urezanim očima. Katkad je konično izvučena glava – dojam prikaza kape.

→Gradačka faza: prijelazna faza između VT i VP. Može se izdvojiti u Supskoj, a osobito u Gradcu kod Zlokućana u južnomoravskoj oblasti. Prvi put se pojavljuje plastika mješovitog tipa: sa spljoštenim gornjim i valjkastim donjim dijelom tijela – statuete tipa Vidovdanka s poligonalnim licem, plastičnim očima i nosom, katkad i prikazanim ustima (lice ima karakter maske). Javljaju se i zdepaste statue mješovitog tipa sa urezanim prikazom kose i odijela u obliku resa.

→Vinčansko-pločnička faza: veća različitost u oblicima bikoničnih posuda, uštinite drške, amforice s malim bušenim drškama na trbuhu, veliki pitosi, postepeno se gupe prosopomorfni poklopci.

Ornamentika: tipične su fine kanelire, u većoj mjeri krivolinijski i spiralni motivi, isti motivi su i kod dekoracije bockanih traka. Karakteristični žigosani ubodi na posudama i poklopcima: trake ispunjene žigosanim ubodima koje se raspoređuju u frizove ili metope – meandri, spirale, trokuti, šahovsko polje, rombovi. U VP II se javlja i crusted tehnika crvenom ili bijelom bojom na posudama.

U plastici su vodeće mješovite figure - batrljci ruku, potiljak bušen nizom rupica, urezane linije na trupu formiraju trokutasti isječak, a donji dio tijela može biti ukrašen urezanim meandrima, spiralama ili mrežastim poljima. Javljaju se i figure na prijestolju, koje se u VP II pojednostavljaju i stapaju s prijestoljem (noge prijestolja su i noge figure). Za VP II tipične su i statuete s ptičjim licem, često bez očiju. Na kraju je važno naglasiti i pojavu oznake vlasništva: urezani znakovi na trbuhu ili dnu posuda.

Varijante:

→Južnomoravska: razlika između ove i kosovske je samo u bogatijoj plastici kosovske, vremenskom rasponu i nemogućnošću da se u kosovskoj utvrdi gradačka faza. Postoji i veza sa istočnom Makedonijom – nalazi iz Vršnika i Anzabegova iz razvijene VT I faze (bikonične zdjele, pehari na nozi, bockane trake i kanelire). Karakteristike: statue s ptičjim licem već u VT I fazi, statuete s naglašenim trbuhom (tzv. gravidni tip), statuete s bočnim rogovima (ovnove glave ili frizure?). U VP fazi figure s karakterističnom frizuricom i poligonalnim licem, te one u obliku kentaura. Važne su i četiri ostave s bakrenim i kamenim predmetima: sjekire-čekići, dlijeta, ogrlice, igle – period VP I.

Ova varijanta završava se krajem VP I faze. U ovo doba ovdje prodiru nosioci nove bubanjsko-humske grupe, vezane za kompleks Bujanj – Salkuca – Krivodol.

→Kosovska: ne razlikuje se bitno od južnomoravske, statuete su brojnije i javljaju se primjerci izuzetno velikih figura (Predionica, Valač). Kosovska varijanta traje i nakon južnomoravske, tj. prati evoluciju klasičnog područja.

→Istočnobosanska: granica nešto uža nego kod S grupe (nije otkriven materijal u Obrima). Na jugozapadu je ova varijanta sigurno došla u kontakt s butmirskom grupom, a na sjeveru sa sopotsko-lengyeljskom. Varijanta je skromnija - uglavnom kanelirani ornamenti, siromašna plastika (ona malobrojna je bliža butmirskoj

plastici). Predstavlja perifernu, osiromašenu zonu vinčanske kulture. Trajanje joj se poklapa s klasičnim područjem.

→Transilvanijska: javlja se rano – bikoničnost, ornamenti, tipovi plastike i prosopomorfni poklopci upućuju na rane oblike VT I. Može se pratiti do kraja VT faze, kada se u Transilvaniji prekida život vinčanske grupe (nema VP faze).

→Oltenijska: pojavljuje se već u VT fazi. Nedovoljno je istražena. Za razliku od transilvanijske, čini se da je oltenijska varijanta živjela vrlo dugo. Nestala je u isto vrijeme kada i klasična. Poput istočnobosanske, predstavlja siromašnu, perifernu pojavu klasične vinčanske grupe.

U umjetnosti vinčanske grupe opaža se bogatstvo plastike (u kvaliteti i kvantiteti), u odnosu na starčevačku grupu. Osim u plastici, veća sloboda stvaranja javlja se i u ornamentici, kako u raznim tehnikama, tako i u kombinacijama crteža. Ritmički raspoređeni motivi S grupe razbijaju se i pokušavaju zamijeniti novim formama – to je naročito uočljivo kod keramike sa žigosanim ubodima, gdje je uočljiva izrazita težnja za prekrivanjem čitave površine predmeta – prvi princip horror vacui, koji će se manifestirati i u kasnijim epohama.

Ekonomija: zemljoradnja – nalazi žita (t. monococcum – Eincorn i dicoccum), grašak, leća. Otkrivena su i spremišta za žito. Kod životinja preteže govedo, ovca, koza, svinja, lov, ribolov (ribarske alatke – udice i harpuni).

Geneza: vinčanska grupa uklapa se u balkansko-anatolski kulturni kompleks mlađeg neolita. Njegova osnovna karakteristika je nova tehnika izrade keramike (tzv. tamne monokromne) u potpuno novim oblicima, kao i bogatstvo plastike. Za pojašnjenje pojave mlađeg balk.-anat. kompleksa nastala je teorija o gradacionoj ili sukcesivnoj migraciji, tj. postepenom širenju novih elemenata pomicanjem zemljoradnika na sve nova i nova područja. Ipak, novi elementi nisu nastupili naglim prekidom sa starijom kulturom, nego se radi o prenošenju elemenata kulture, koje nije moralo ići paralelno s etničkim pomicanjima i migracijom ljudi – nosilaca ovih pojava. Time se može objasniti opća srodnost svih grupa mlađeg b.-a. kompleksa, no sa znatnim lokalnim razlikama koje dijelom proističu iz stare autohtone baze. Širenje mlađeg b.-a. kompleksa išlo je od jugoistoka prema sjeverozapadu, što se vidi i na relativnim kronologijama pojedinih grupa. Tako se vinčanska kultura u njegovom okviru javila relativno kasno, a njene manifestacije u smjeru srednje Europe još kasnije.

Pojave ovog kompleksa u Anatoliji su još nejasne (postojanje nesumnjivo u nalazima tipa Kum Tepe ili Beşıka Tepe).

→Jasnija je situacija u Trakiji gdje elementi novog kompleksa počinju sa grupom Karanovo II, razvijajući se kroz K III (Veselinovo) i K IV (bikoničnost, kaneliranje, ornamentika, tamna monokr. keramika). Kronološki su grupe u Trakiji starije od vinčanske. Karanovo II vezuje se uz AV II i Sesklo grupu. Karanovo III Veselinovo vezuje se uz AV III (statuete s predim. vratom i karakteristični žrtvenici). Tek će Karanovo IV biti povezano sa fazom Vinča-Tordoš. (K IV: bikoničnost, amforice, kanelire, spirale, figure s ptičjim licem, gravidne figure, oznake vlasništva).

→U sjevernoj Bugarskoj i dijelovima Rumunjske istom kompleksu pripadaju grupe Dudești i Bolintineanu. U njima je jaka i druga komponenta, strana b.-a. kompleksu. U grupi Dudești poznata je gruba keramika s impresso ukrasom (zarezi noktom) i s urezanim ornamentima spirala i meandara. Usporedo se javlja i tamna monok. ker. s rebrastim kanelirama, često u cik cak verziji (veza sa ornamentikom Karanovo II), a u plastici su tipične statue s predim. vratom. U grupi Bolintineanu karakterističan je organizirani barbotin i urezana ornamentika

s motivima bodljikave žice. Tu je i monokr. kanelirana keramika, bikoničnost. Dudești grupa je nešto ranija od grupe Bolintineanu.

→ Prema zapadu b.-a. kompleksu pripada sopotsko-lengyelska grupa, kronološki velikim dijelom paralelna s vinčanskom, kao i kasnija lengyelska grupa sa regionalnim varijantama.

→ U Tesaliji, nakon prvih pojava b.-a. kompleksa koje se kao strani element javljaju u ranoj fazi Dimini grupe (Dimini-Tsangli), prvu izrazitu pojavu ovog kompleksa predstavlja Larissa grupa, koja se svojim počecima može povzati sa fazom VT II.

→ Relativno rana pojava elemenata ovog kompleksa kod starčevačke grupe, kao i preuzimanje nekih elemenata S grupe koji su vidljivi u VT fazi (npr. barbotine), upućuje na određenu simbiozu iz koje je proistekla vinčanska grupa. Dakle: b.-a. kompleks + starčevo = vinča.

Čini se da je širenje b.-a. elemenata mlađeg neolita išlo preko Trakije (zaobilazeći klasični moravski i vardarski put), kroz sjevernu Bugarsku, do rumunjskog Podunavlja i Transilvanije. To je vidljivo i kronološki: vinčanski elementi najstariji su u transilvanijskoj i srbijanskoj fazi, i teku prema nešto mlađim fazama kosova i južnomoravskog prostora, a zatim i istočne Makedonije.

Određene promjene nastupile su relativno rano u području sjevernog Banata, gdje se postepeno šire elementi potiske neolitske grupe, u periodu vinčanske gradačke faze.

→ Na istoku nastaju daleko značajnije promjene. Transilvanijska varijanta V grupe nije preživjela kraj VT faze, dok se i u istočnom dijelu klasične varijante, rumunjskom Banatu, može računati sa gubljenjem vinčanske grupe u klasičnom smislu, početkom VP I faze. U Trakiji i na cijelom istočnom Balkanu, sa prijelazom u novu etapu Marica-grupa i Karanovo V, nastaje prijelaz u eneolit, koji se razvija kroz Karanovo VI do početaka brončanog doba. Slična je situacija i u karpatskoj zoni i rumunjskoj ravnici, sa prelaskom na Gumelnica grupu i njenu oltenijsku varijantu (Salkuca), kao i s paralelnim razvojem Cucuteni grupe, te u Transilvaniji Petrești grupe. Ove promjene mogu se uglavnom usporediti s periodom gradačke i početka VP faze. Tada se u vinčanskoj grupi javljaju i prvi metalni predmeti, a češća su i naselja na dominantnim položajima. Ipak, u vinčanskoj grupi ne nastaju bitne izmjene u karakteru materijalne kulture ili u društvenim odnosima koje se manifestiraju u karakteru grobova Tiszapolgar grupe ili u grupi Varna u ist. Bugarskoj. Iako promjene na istoku i sjeveroistoku imaju odjeke u V grupi, one ipak ne dovode do potpune promjene u eneolit, već se zadržava neolitski karakter.

→ U južnomoravskoj varijanti, krajem faze VP I dolazi do bitnih promjena (prvi tragovi radionica metala u Pločniku). U tome je području vinčanska evolucija prekinuta pojavom novih elemenata bubanjsko-humske grupe, koja prodire u vrijeme VP II. Osim kulturnih, mora se računati i na prodor etničkih elemenata, najprije iz Oltenije (kompleks Bujanj-Salkuca-Krivodol), vjerojatno pod pritiskom donjo-podunavskih plemena i njihovog pomicanja uz Dunav (nosioci grupa Cernavoda I i Cernavoda III), čija su kretanja u vezi s indoeuropskim pomicanjima u pravcu istok – zapad.

→ Konačno nestajanje V kulture u klasičnom području, nastupilo je vjerojatno nasilnim putem krajem VP II faze (za brojna je naselja utvrđeno da su uništena u požaru). Radi se vjerojatno o nosiocima badenske grupe. Sinkronizam Bujanj-Hum Ib i II = Baden-Kostolac ukazivao bi da je klasična badenska grupa mogla biti dijelom paralelna s VP II.

U Panonskoj nizini badenskoj grupi prethodile bi Tiszapolgar kao starija i Bodrogkeresztur kao mlađa pojava. Sjekire-čekići iz ostava u Pločniku mogu se vezati za grupu Varna u ist. Bugarskoj (koja je starija od bubanj-hum grupe), a dio

inventara ove grupe se opet može povezati sa Tiszapolgar grupom (također spomenute sjekire i nakit). Na taj način se može pretpostaviti paralelizam faze VP I sa Tiszapolgar grupom (u što se uklapa i ranija paralela s Gumelnica grupom).

Dakle, vinčanska grupa u svom kasnijem razvoju vremenski pripada dobu formiranog eneolita u karpatskoj oblasti i na istočnom Balkanu, zadržavajući, međutim, osnovni neolitski karakter.

→Pitanje apsolutne kronologije vinčanske grupe je još otvoreno: prema pojedinim nalazima i analogijama s drugim grupama bi se datirati u 3.tis.pr.kr., dok je C14 analiza datira u

1.pol. 4.tis.pr.kr., što bi značilo da između vinčanske i badenske grupe (koja se sa C14 datira u 2.pol.3. tisućljeća) postoji praznina od preko 1000 godina. Tu je vjerojatno u pitanju nesigurnost C14 metode.

ZELENIKOVO II

Zelenikovo II = Vinča-Tordoš II (ili B1) = mlađi neolit

Varijanta je vezana za Skopsku kotlinu, jedini poznati lokalitet je Zelenikovo.

Prema istoku (Ovče polje) i sjeveru nalazi se u to doba vinčanska grupa.

Keramika: karakteristični su loptasti oblici, pehari na koničnim nogama, drške ovalnog presjeka. Bikonične posude su rijetke. Kod grube keramike preteže barbotine. Ukrašavanje kanelirama ne postiže finoću vinčanske grupe i ne pojavljuje se ornament prepleta.

Plastika: steatopigne statue, katkad od dva dijela, ili sa izdvojenim nogama. U oblicima lica češći je ptičji tip (nos, bez očiju), a postoje i glave s bočnim volutama (rogovi ovna ili frizura?).

Geneza: Zelenikovo II vezuje se za b.-a. kompleks mlađeg neolita.

Sličnosti s vinčanskom grupom su: kanelire, pehari na šupljnoj nozi, forme statueta (pehari, te rane pojave "ptičjeg lica" i glava s bočnim volutama karakteristični su za južnomoravsku i kosovsku varijantu).

Od vinčanske grupe nedostaje: klasična monokromna tamna keramika, kanelirani preplet, bockane trake, amfore, prosopomorfni poklopci i dr.

Ako bi se Zelenikovo II uspredilo s vinčanskom grupom, moglo bi se u najboljem slučaju govoriti o jednoj osiromašenoj vinčanskoj kulturi koja je s druge strane obogaćena nekim elementima iz Trakije (npr. oblici drški). U oblicima posuda i barbotinu još je živa tradicija iz srednjeg neolita.

Opravdano bi bilo Zelenikovo II izdvojiti od vinčanske grupe i odrediti kao posebnu, lokalnu grupu

b.-a. kompleksa mlađeg neolita. Vremenski, grupa je sigurno postojala tokom VT II.

KÖRÖS (KEREŠ) GRUPA (Bogdan Brukner)

Područje: na jugoslavenskom području u Vojvodini, dalje u Mađarskoj, Rumunjskoj.

→ lokaliteti na području Vojvodine: Biserna obala, Ludoš, Deronje (sjeveroistočna Bačka) i Bač, Bačko Gradište, Krstur (jugozap. i centralna Bačka).

U Panonskoj nizini formirao se kasnomezolitiski stambeni horizont koji datira između 8000 i 6000 godina pr.kr. Kao neposredni prethodnici prvih neolitskih naselja mogu se smatrati predstavnici podunavsko – tardenoazijenske faze. Staništa tardenoazijenskog tipa iz jugozap. Slovačke, južno od Balatona u Mađarskoj, u Bačkoj i sjeverozap. Transilvaniji za sada su jedini dokaz kontinuiteta života na prostoru koji kasnije naseljavaju zajednice trakastolinearnog kompleksa i Kereš grupe.

Vjerojatno je i grupa Gura Baciului sa svojom monokromnom keramikom sudjelovala u genezi Kereš grupe, te se prva faza u njenom nastanku može izdvojiti kao Protokereš. Moguće je izdvojiti četiri faze Kereš grupe:

→ Protokereš – faza izdvajanja grupe. Treba je uz oprez povezati sa ranokeramičkim monokromnim horizontima: Lepenski vir IIIa (donji nivo), prijelaz iz ranog keramikuma Grčkog u Protosesklo (Achilleion Ia).

→ Kereš I – rana faza grupe. Može se sinkronizirati s onim stambenim horizontima u kojima se javlja tipična kereš – impresso ornamentika: Lepenski vir IIIa, Gura Baciului I, Starčevo I i IIa, kraj Protoseskla-početak Preseskla.

→ Kereš II – srednja faza. Obuhvaća stratum sa slikanom keramikom u Mađarskoj. Sinkronizacija sa Lepenski vir IIIb, Gura Baciului II, Starčevo IIb.

→ Kereš III – kasna faza. Pojava bikoničnih posuda. Obuhvaća period od kasnog Starčeva do formiranja razvijene vinča-tordoš faze.

Napomena: ovakva kronologija se ne slaže u mnogim pojedinostima s onom koju je postavio Garašanin za grupu Gura Baciului i za njen odnos prema tesalskom i makedonskom neolitu.

Naselja: poluzemunice s trapezoidnom osnovom i četvrtaste nadzemne kuće, drveni stubovi, podni premaz, kuće u nizu – slično istovremenim grupama na Balkanu.

Sahrane: u zgrčenom položaju, unutar naselja, u kućama ili jamama.

Inventar: ističu se mikroliti koji ukazuju na jednu mezolitsku tradiciju, tipični su cilindrični utezi za ribarske mreže ukrašeni tehnikom štipanja i impressa. Od keramike karakteristične su zdjele na više nogu, manji pehari i trbušaste zdjele, rijetko bikonične. Kod bojane ornamenti se kreću od bijelih trokuta i točaka, do bijelih spiraloidnih traka. Već od najranijih faza javlja se impresso, koji je i kasnije najčešći oblik ukrašavanja.

Rijetke pronađene statuete pripadaju stubasto-steatopignom tipu, a otkrivene su uglavnom na južnoj periferiji rasprostiranja grupe, u periodu koji odgovara početku vinčansko-tordoške faze. Ta kasna pojava statueta može se povezati s utjecajem stilskih koncepcija mlađeg neolita. U ovom periodu karakteristične su i antropomorfne posude, te aplikacije antrop. i zoomorf. predstava na posudama. Tehnika urezivanja je rijetka – poznata je žanr scena lova na jelene iz Donje Branjevine (Deronje), koja podsjeća na maniru crteža u stijeni.

Ekonomija: naglašena je lovačko-ribolovno-sakupljačka komponenta + ostalo tipično za neolit.

Geneza: Može se pretpostaviti da horizont monokromne keramike označava početak neolitizacije centralnog Balkana, drugim riječima dovodi do formiranja starčevačke i nešto kasnije izdvajanja Kereš grupe. Mezolitski karakter dijela inventara upućuje i na jaku autohtonu komponentu u formiranju Kereš grupe. Daljnja evolucija grupe odvija se u dva pravca: prvi se odnosi na utjecaje starčeva i dodire s ranom VT etapom. Drugi je vezan za sudjelovanje u formiranju Alföld i transdanubijske grupe linearne keramike, jer je poznato da se teritorij Kereš

grupe nalazi u graničnoj zoni dodira b.-a. i srednjoeuropskog kompleksa kultura ranog neolita. Pri kraju Kereš grupe počinje prodiranje trakastolinearnih zajednica sa sjevera i penetracija vinčanske grupe s juga. Tako se kraj života Kereš grupe može povezati sa širenjem Szakalhat grupe (protopotiska faza) i kontaminacijom s ranom VT fazom u sjevernoj Bačkoj i Banatu.

SJEVERNA ZONA (Stojan Dimitrijević)

RANI NEOLIT U SJEVERNOJ ZONI

STARČEVAČKA KULTURA

Područje: prije navedeno područje, a u Hrvatskoj od ist. Slavonije do Bjelovara (Ždralovi), najgušće na tlu zapadnog Srijema i ist. Slavonije.

→ Sarvaš, Vinkovci (Ervenica, Tržnica, Nama), Vučedol (Gradac, Karasovićevo vinograd), u srednjoj Slavoniji: Našice (Ciglane), Slavonski Brod (Igrač), zatim zapadnije: Nova Gradiška (Cernička Šagovina) i Ždralovi kod Bjelovara.

Na ovom je tlu S kultura proživjela gotovo sve etape postojanja. Tip Ždralovi se formira pri kraju kulture.

Kronologija je ista kao i kod gore opisane S kulture.

Naselja: topografija kao i iz drugih predjela ove kulture. Karakteristika: isključivo jamski oblik naseobinskog života! Jame i zemunice: okrugle, ovalne. Plitko ukopani prostori za svakodnevne poslove, ognjišta. Preferiranje jamskog i zemuničkog tipa objekata uslovljeno je prihvaćanjem mezolitske tradicije, dok su nadzemne zgrade u Srbiji posljedica veza s južnobalk. prostorom ili nasljedstva s Lepenskog vira.

Pokopi: zgrčenci, na boku (Tržnica, Nama).

Keramika: u pretklasičnom periodu (Monokrom i linear A, tj. Gura Baciului ili Protostarčevo ili SI) odsutan je klasični barbotin, ukrašava se noktom i prstom. Kod slikane keramike koristi se bijela boja, a ornamenti su trokutasti i grozdasti. → Nastupom klasične kulture (linear B ili SIIa) dolazi do masovne upotrebe kaneliranog barbotina, kod fine keramike javlja se bikonično oblikovanje, žljebljenje i fino kaneliranje. Kod slikanja se najviše upotrebljava tamna boja. U ornamentici dominiraju jednostavne klinaste trake. → U girlandoidnom horizontu (S IIb) dolazi ponovno do jače upotrebe bijele, ali se koristi i tamna boja, koja će naposljetku i prevladati. Oslikavaju se trokutaste kompozicije i girlandni motivi. → U spiraloid A stupnju (S III) pojavljuje se i polikromno slikanje, a u najmlađem horizontu spiraloid B (S III) bijela se boja koristi samo za izvlačenje bordure uz

tamni uzorak (u ovom stupnju se teži monokromizaciji). Kao motiv javljaju se karakteristične spirale.

Tip Ždralovi: na tlu sjeverozap. Hrvatske, pojavljuje se u završnim horizontima starčevačkog kulturnog razvoja. U gruboj keramici pokazuje ravnomjerniji odnos između kaneliranog i pravog barbotina i plastičnih aplikacija, tako da djeluje "kerešoidnije" od starčevačke kulture. Kod finog posuđa prevladavaju bombasti oblici (dodirne točke s linearnotrakastom keramikom), ali se javlja i bikonično. Tip Ždralovi starčevačke kulture supstrat je linearnotrakastoj korenovskoj kulturi, pa ima u stratigrafskom i genetskom smislu protokorenovski, odnosno protolinearni karakter.

Ima otprilike isti onaj položaj kao i Szatmar tip Körös kulture u sjeverno-potiskom području. Oba ova tipa predstavljat će protolinearne horizonte u svojim oblastima, kao što će spiralooid B u slavonsko-srijemskom prostoru imati protosopotski karakter.

Kulturni predmeti: malobrojni, 2 statuete (obje iz Vinkovaca, klasičnog stubastog tipa). Žrtvenici su uglavnom fragmentirani. Iz Vinkovaca: četvrtasti tip s izvučenim rubom (poput ograde), pripada linear B horizontu. U Vučedolu su klasični primjerci, ali i oni vinčanskog tipa: crni, polirani, četvrtasti i trokutasti.

Geneza: dolaskom nosilaca S kulture na tlo međuriječja Dunava, Drave i Save dolazi do nastupa neolita. Dakle, neolitska revolucija je importirana ovaj prostor. No, kao i uvijek, nešto se preuzelo i od mezolitske starosjedilačke populacije: prije svega jamski oblik stanovanja.

Nagli skok od bijelog slikanja u linear A i tamnog u linear B: vjerojatno je prvi formiran na prostoru Podunavlja, a drugi u južnim arealima S kulture, da bi zatim utjecao na sjevernu zonu. Vraćanje upotrebe bijele boje u girlandoid fazi trebalo bi objasniti popuštanjem pritiska s juga i vraćanjem lokalnoj tradiciji.

U spiralooid B horizontu javlja se bikonična monokromna keramika, odumiranje slikarstva i usvajanje nekih vinčanskih oblika u završnom razdoblju. Dva su moguća aspekta nastanka ovog faciesa:

1. Veže se uz vinčansku seobu – dakle, spiralooid B je refleks na vinčansko kulturno prisustvo u Podunavlju. To implicira istovremenost V A i spiralooida B. Gubitak starčevačkog srpskog prostora djelomično je bio nadoknađen prodorima prema zapadu (Ždralovi), Transdanubiji i sj. Potisju.

Iako je spir. B stupanj pod utjecajem V kulture postupno transformirana klasična S kultura, ovi događaji ipak nisu toliko da bi kulturna autonomija bila izgubljena. S kultura razvija određeni stupanj upornosti i konzervativnosti, koji će ostaviti tragove i na njene nasljednike na ovom prostoru: sopotsku populaciju.

2. Slika spir. B faze može biti i drugačije objašnjena. M. Garašanin je vezao nastanak V kulture uz prodor utjecaja iz tračko-bugarskog preko rumunjsko-bugarsko-srpskog područja, koji su djelovali na lokalni starčevački supstrat. iz te simbioze se rodila vinčanska kultura. Vinčanska seoba (migracija) dolinom Vardara i Morave, koja je ranije bila preferirana, time bi bila isključena.

ISTOČNA SLAVONIJA, ZAPADNI SRIJEM I BARANJA

SREDNJI I KASNI NEOLIT

UVOD

Vinčanska seoba nije bila izdvojeni događaj nego dio širih pokreta u arealima Balkana, jer je V populacija samo jedan ogranak velike populacijske grupe koja će oblikovati grupu kultura pod nazivom balkansko-anatolski kompleks. Sličan proces kao u srpskom Podunavlju vidi se i u Tesaliji (odnos Sesklo III – Dimini-Tsangli) i u egejskoj Makedoniji (Sesklo – Late Neolithic I). Bitnu novinu koju donose ovi horizonti čini crna, polirana, monokromna keramika s nekim novim tehnikama ukrašavanja: kaneliranje i glačanje. Karakteristike V kulture su i trakasto ukrašavanje urezivanjem i ubadanjem, prevlast bikoničnih oblika, pojava plitkih zdjela na visokoj zvonastoj nozi, pojava trokutastih žrtvenika s protomama i masovna upotreba kultne plastike. Redukcijsko pečenje potiskuje oksidacijsko, kao i tehniku slikanja, ali će se zadržati pojedini elementi starčevačkog naslijeđa u kategoriji grubog posuđa (kanelirani barbotine)

Prva posljedica vinčanskog prisustva u srpskom Podunavlju (osim potiskivanja S kulture s tla sj. Srbije) bila je djelomična transformacija S keramografije. Krajem A stupnja vinčanska se kultura nalazi već i na tlu istočnog Srijema što je uzrokovalo promjene i u Međuriječju: taj drugi val vinčanizacije starčevačke osnove proizveo je sopotsku kulturu.

Sopotska kultura je matična srednjen. i kasnoneolitska kultura na tlu zap. Srijema, ist. i djelomično srednje Slavonije. Nije derivat vinčanske kulture, jer je bliža kasnostarčevačkoj osnovi. Ipak, biti će eksponent balk-anatolskog komp. (horizonta crnopolirane keramike), iako ne tako raskošan kao V kultura.

Sopotska penetracija u mađarsko Podunavlje eliminirala je kasnolinearni individualitet i u simbiozi s njim utjecala na stvaranje lengyelske ili Zengövarkony-Lengyel kulture. U susjednim područjima to je opet utjecalo na stvaranje lokalnih lengyelskih kultura (zap. Slovačka, Moravska i sjeveroist. Austrija).

Krajem neolita pojavljuje se na tlu hr. dijela Srijema i klasična V kultura (na prijelazu stupnja C na D1) – kada je V kultura uspjela sačuvati samo Šumadiju, Mačvu, Srijem i sjeveroist. Bosnu, to je nadoknađeno malim širenjem na zapad, do Vukovara.

SOPOTSKA KULTURA

Područje: od srpsko-hrvatske granice u Srijemu prema zapadu. U srednjoj fazi kulture zapadna granica je na području Požeške kotline, dok se okolica Našica iskazuje kao korenovsko-sopotska miješana zona. Krajem I b stupnja počinje ekspanzija sopotske populacije: dolazi do spuštanja ispod Save i uklapanja dijelova sj. Bosne u prostor kulture, zatim do prodora prema sjeveru, duž Dunava u podunavsku zonu Transdanubije u Mađarskoj (najsjevernije naselje je Bicske – eponim Sopot-Bicske tipa). Tada dolazi i do širenja prema zapadu gdje je eliminirana korenovska kultura, ali se u simbiozi s njom stvara jedan regionalni tip sopotske kulture – brezovljanski tip. S nastupom III stupnja definitivno je dovršena sopotizacija ovog prostora, a zapadna granica je brdski sklop Medvednica-Kalnik.

- ➔ Sopot, Vukovar (ciglana Eltz), Osijek (Hermanov vinograd), Bapska, Sarvaš, Klokočevik, Gradac kod Pleternice, Vinkovci-Ervenica, Otok; u sj. Bosni: Donji Klakar kod Bosanskog Broda, Donja Mahala kod Orašja.

Pri prvom definiranju kulture V. Milošević je dijeli na faze I-IV i sinkronizira ih sa stupnjevima vinčanske kulture (A-D). Stojan Dimitrijević kulturu dijeli na četiri stupnja: Ia i Ib (rana faza),

II (srednja faza) i III (kasna faza). Sinkronizacija s Vinčom ide ovako:

Sopot Ia / Ib = Vinča B1 i B2

Sopot II = Vinča C

Sopot III = Vinča D

Naselja: u ranoj se fazi ne razlikuju od starčevačkih: prirodna uzvišenja uz obale rijeka i močvara. Tokom II stupnja dolazi do oblikovanja specifičnih sopotskih naselja u močvarnim područjima, pravilnog, ovalnog oblika, s opkopom i vjerojatno palisadnim zidom. U pravilu su sve kuće nadzemne, jamski oblici su utvrđeni kao odlagališta otpada. Iz II stupnja potječe kuća u Otoku: pravokutna brvnara kojoj su zidovi bili načinjeni od naslaganih hrastovih trupaca koje su pridržavali vertikalni kolci. Imala je trobrodnu podjelu i maleni trijem, te pod od nabijene gline. Jedna kuća u Bapskoj ukazuje na apsidalni završetak. Dugotrajniju upotrebu i osobine tellova pokazuju Klokočevik, Otok, Sopot, Sarvaš, Bapska i H. Vinograd. Naselja III stupnja gotovo su isključivo na utvrđenim prostorima (wasserburgovi).

Sahranjivanje je vjerojatno slično kao i kod ostalih kultura: zgrčenci, na boku. Pretpostavlja se da nije bilo uobičajeno pokapanje unutar naselja.

Keramika:

→ Stupanj Ia (rani horizont rane faze) – zasad determiniran isključivo u Klokočeviku. Tehnologija proizvodnje uklapa se u okvir horizonta crnopolirane keramike. Crna, sjajna prevlaka, bikonični oblici istovjetni spiraloid B stupnju S kulture. Od V elemenata uočljivi su oblici kupa na nozi. Ukrašavanje: bradavičaste i rogolike aplikacije (još od kasne S kulture) i nove tehnike: duborez i rovašenje. Ornamenti: jednostavni, vertikalne rovašene linije (grupe od 2 ili 3 linije), mogu biti i prelomljene (to je osnova sopotske dekoracije kroz sve faze).

→ Stupanj Ib (kasni horizont rane faze) – Obogaćuje se repertoar oblika i ukrasa. Javlja se S-profilacija kod dijela bikoničnog posuđa, od V kulture dolazi još jedan postupak: kaneliranje (pri kraju ove faze u obliku tordiranja na rubovima kupa). Složenija izrada rovašenih ukrasa (cik cak uzorak dopunjen kružnim udubljenjima), efekt glačanja (gruba imitacija vinčanske tehnike). Ipak, ukrašeni proizvodi su relativno rijetki, najviše je fine, jednostavne, neukrašene, crnopolirane keramike.

→ Stupanj II (srednja faza) – i dalje dominacija bikoničnih oblika, u ovoj fazi jak je utjecaj V kulture. Od oblika lokalnog porijekla ističu se lončić s bik. trbuhom i cilindričnim vratom koji će postati karakterističan za klasičnu lengyelsku kulturu. Zadržavaju se duborez i rovašenje, a cik cak ornament s kružnim udubljenjima postaje standard. Krajem faze javljaju se oblici arhitektonske diobe prostora (vertikalne i horizontalne linije). Ukrašenost piriformnim (krušolikim) posudama iskazuje se spiralom ili meandrom, ali se slabijom izvedbom razlikuje od vinčanskog prototipa. Efekt glačanja je rijedak, kao i crveno crusted slikanje. Kaneliranje se primjenjuje u nešto većem opsegu. Javljaju se i tipični vinčanski žrtvenici.

→ Stupanj III (kasna faza) – podunavski dio prostora, od Iloka do Vukovara, zauzima V grupa. Gornji stratumi gotovo svih gradina-tellova pokazuju razaranje u požaru. Oblici posuda su jednostavniji, bikonični. Mogu se zamijetiti malene jezičaste aplikacije (protolasinjski karakter). Tipični su i gore opisani lončići (tzv. lengyelskog oblika). Osim pravolinijskih javljaju se i krivolinijski motivi, valovnice. Kaneliranje je dosta često, naročito na lončićima. Češće je i crusted slikanje isključivo crvenom bojom. Plastično ukrašavanje: bradavičaste i rogolike, zatim

srcolike, jezičaste, osmičaste i sl. aplikacije. Uočava se određeno oslobađanje od V kulturnog pritiska. Individualitet naglašava i veći broj kupa na nozi s perforiranom nogom, koje su specifične za sopotsku kulturu.

Plastika i ostali materijal:

→ antropomorfne figure nisu česte, poznato ih je 8. Dvije iz Ervenice idu u kraj Ib faze, fragmentirane, valjkaste s patrljicama. Horizontu II stupnja pripadaju 3 iz Samatovaca i 1 iz Bapske: jednostavne, nešto plosnatije nego one iz Ervenice, ukrašene nizovima zareza, mogu se nadovezati na najjednostavnije vinčanske idole. Dvije sa Sopota datiraju se u III stupanj. Jedna je plosnata i predstavlja ulomak vinčanske statuete s ptičjim licem. Druga je jedina koja iskazuje mogući sopotski individualitet: glava je uglata, a oči plastične. Osim statueta treba spomenuti ulomak posude s prikazom lica i Samatovaca.

→ Amuleti podsjećaju na vinčanske: iz Samatovaca potječu primjerci oblika statuete sa suknjom, zatim sa urezanom i ubodenom trakastom spiralom.

→ Čini se da zoomorfna plastika ima značajniju ulogu. 4 Figure iz Samatovaca (svinja, ovan) nešto plosnatije forme, ukrašene su rovašenjem na klasični sopotski način. Hermanov vinograd: glave ovce i jarca, punog volumena. Sa Sopota potječe model svinje u punom volumenu koja je ukrašena nizovima kratkih zareza.

→ Posude na više nogu i žrtvenici (starčevačke tradicije) pojavljuju se već od najranijih faza. Od II stupnja dolazi do šire primjene žrtvenika vinčanskog tipa, ukrašenih ubađanjem i urezivanjem. Posebnu kategoriju čine ljevkaste posude s rupicama, interpretirane kao cjedila ili vjerojatnije kadionice, a česte su tokom II i III faze. Često je i minijaturno posuđe. Kalemovi za predivo sa šest rogova (prostorno-križasti tip) najtipičniji su oblici II stupnja.

→ Od litičkog materijala izdvajaju se proizvodi od opsidijana. Samatovci su najveći centar opsidijanske produkcije (opsidijan je vjerojatno dolazio iz Erdelja). Osim uobičajenih cijepanih litičkih proizvoda (sječiva, strugala), javlja se i glačano oruđe, plosnate trapezoidne sjekire. Koštani predmeti: uobičajeni, spatule, dva bodeža od jelenjih parožaka (Sopot) i harpun iz H. vinograda. Od nakita su najznačajniji privjesci od spondilusa (ovalni ili četvrtasti).

Sopotska keramička produkcija jednostavna je i statična, a manifestira se kao zapadni eksponent balk.-anat. kompleksa. Nema vinčanskog bogatstva u dekoraciji i plastici. Iako je Sop. kultura nastala u simbiozi S i V kulture, S kultura joj je prenijela smisao za jednostavnost (S kultura se na kraju svog života monokromizirala pod utjecajem V kulture). Motiv prepleta, kao i vertikalni i lagano zakošeni snopovi linija na neki su način starčevački refleks na vinčansko kaneliranje. Kao i u starčevačkoj, i u kasnoj Kereš grupi se također javlja rovašeni ukras (Szatmar-tip u si. Mađ. i ji. Slovačkoj). Nema dvojbe da su ove dvije kulture bile glavni pokretači u procesu stvaranja linearne keramike. Prisustvo rovašenja u najranijoj fazi Sop. kulture potječe iz istih izvora, ali dok je linearna keramika tu tehniku ubrzo zaboravila, u Sop. ona ostaje temeljna karakteristika sve do kraja kulture. Ostale tehnike Sop. dekoracije nisu autohtonog porijekla – kaneliranje, glačanje i trakasto ukrašavanje urezivanjem i ubađanjem vinčanskog su porijekla, dok je crusted slikanje rezultat trenda koji je nastupom kasnog neolita obuhvatio čitavu Karpatsku kotlinu.

Geneza:

→ S kultura kao supstrat i V kultura kao faktor preobražaja tog supstrata.

→ Ekspanzija Sop. kulture uslijedila je na prijelazu Ib – II stupanj. Asimilirala je sjevernobosanski prostor, a na zapadu se stopila s korenovskom kulturom iz čega je iznikao brezovljanski tip sopotske kulture. Tek je drugi val sopotizacije

omogućio klasiciziranje i ovog areala (Sopot III). Prodor prema sjeveru, u mađarsku Transdanubiju bio je popraćen i snažnim vinčanskim elementima (jer je u Bačkoj egzistirala snažna V kultura). Tamo je Sop. ekspanzija ostvarila Bicske tip sop. kulture (odnosno Sopot-Bicske kulturu). Juraj Pavuk je protegao ovu manifestaciju i na prostor preko Dunava, na jug zapadne Slovačke (Bina), pa je predložio i prošireni naziv: Sopot-Bicske-Bina horizont. Bicske tip obuhvaća prijelaz od Ib-II i raniji II stupanj Sop. kulture.

→ Klasična lengyelska (zengövarkonysko-lengyelska) kultura nastala je na Sopot-Bicske supstratu. Kako ta sopotska osnova nije bila dovoljno snažna da eliminira Zseliz kulturu iz cijelog njenog zapadnapanonskog prostora, došlo je već u prvoj etapi do stvaranja kompromisnih solucija – jedna takva je i lužijanska kultura (Lužianky), koja se datira kao i Bicske tip. Sopotska prisutnost u Transdanubiji bila je ograničena samo na Podunvsku zonu – unutrašnjost je bila popunjena starosjediocima, tj. Zselis kulturom. Na njenoj simbiozi sa Sopot-Bicske kulturom stvara se lengyelska kultura. Njen početak se datira vjerojatno u kasni horizont II stupnja Sop. kulture (križasti kalemovi, tipični lončići). Sopotska i zengövarkonysko-lengyelska kultura završile su svoj život u isto vrijeme – naslijediti će ih identične kulturne manifestacije: ranolasinjska i ranobadenska kultura.

→ Veze s potiskom kulturom na istoku nisu izražene (u Sop.III horizontu otkriven je ulomak potiske čaše u Bapskoj). Veze s istočnobosanskom varijantom V kulture su izraženije: ova varijanta usvojila je neke sopotske oblike – kupe na punoj, ovalno probušenoj nozi.

Odnos sopotske i butmirske kulture je posve neodređen. Srodnosti u oblasti trakastog ukrašavanja iskazuju se više slučajno postignutim rezultatima: sop. ukrašavanje je vinčanskog porijekla, dok je butmirsko jadranskog. Ipak, bosanska sopotska naselja su svakako morala doći u kontakt s butmirskom kulturom.

Sopotska kultura imala je značajnu ulogu u širenju ideja balk.-ant. kulturnog kompleksa, funkcionirajući kao produžena ruka vinčanske manifestacije na krajnjem zapadu njenih utjecaja. Stvaranje lengyelskog kulturnog kompleksa osamostaljuje lengyelske kulture, ali taj kompleks svejedno ostaje panonski sektor balk.-anat. kompleksa. To se za Potisje, nakon Kereš kulture ne može reći, iako je ono bliže vinčanskom zračenju. Formiranje horizonta Crusted-kulture ponovno će zbližiti sve panonske i podunavske kasnoneolitske kulturne manifestacije. Bliskost kasnovinčanske, kasnosopotske i kasnolengyelske kulture u još će većoj mjeri doći do izraza na prijelazu u eneolit, kada ujedinjeni supstrati oblikuju novu zajedničku manifestaciju – lasinjsku kulturu.

VINČANSKA KULTURA (KASNA FAZA)

Područje: V kultura je na prijelazu C u D stupanj doživjela snažan gubitak kulturnog prostora (sve osim sjeverne Šumadije, Srema i sjeveroist. Bosne). To je djelomično nadoknadila manjim prodorom u područje Srijema (hr. dijela), pa je ranija granica Sopot-Vinča sa Dunava oko Iloka pomaknuta do Vukovara.

➔ Bapska, Vukovar (Berendijev vinograd).

U Bapskoj je otkriven objekt oblika templum in antis s dvije prostorije (megaron). Keramika: bikonične zdjele, trbušasti lončići, tehnika kanelire i efekt glačanja stupaju u prvi plan, trakasto ukrašavanje je rijetko. Jedna od osobina D faze je

nedostatak vinčanskih posuda na nozi, sve kupe na nozi import su iz sopotskog, lengyelskog ili nekog drugog prostora.

Vrijeme V D u razvoju vinčanske kulture zapravo je već vrijeme eneolitske Vinče, ali na ovom su području i dalje nosioci klasične vinčanske kulture.

Vinčanska kultura u Srijemu završila je svoj vijek isto kao i sopotska u istočnoj Slavoniji. Destruktivni faktor je predstavljao dolazak nosilaca ranobadenske kulture (Boleraz-Fonyod etapa).

Baranja se već s prodorom kasnostarč. kulture uključila u krug balk.-podunavskih manifestacija, no potom se priključila linearnom kult. komp. (dakle srednjoeuropskoj grupi kultura). S prodorom Sop. kulture na prijelazu srednjeg u kasni neolit, ponovno dolazi u sferu b.-a. kompleksa. No ubrzo će se u čitavoj Transdanubiji razviti kasnoneolitska zengövarkonysko-lengyelska kultura (jedna od temeljnih manifestacija lengyelskog kompleksa). Lengyelski kult. kompleks, unatoč svom nebalkanskom geograf. određenju, ipak je samo jedan derivat b.-a. komp. i bilo bi ih pogrešno tretirati kao odvojene grupe kultura.

ZAPADNA ZONA SJEVERNE JUGOSLAVIJE

SREDNJI I KASNI NEOLIT

UVOD

Obuhvaća prostor od zapadne granice Slavonije (Požeška kotlina) do austrijsko-jugoslavenske granice, zatim područje Međimurja i Prekomurja, kontinentalnu Sloveniju i zap. Hrvatsku od Save do Male i Velike Kapele.

U ranom neolitu istočnu oblast ovog prostora nastanjuje S kultura (b.-a. kompleks), dok je kulturna slika na ostalom dijelu još neizvjesna. Srednji neolit je također poznat samo u istočnom prostoru, gdje egzistira korenovska kultura (linearnotr. kompleks). Nju nasljeđuje brezovljanski tip sopotske kulture, a klasična sopotska kultura prisutna je nakon ovog tipa, tek od svog III stupnja. U tom je horizontu, čini se, u kontinentalnoj Sloveniji prisutna alpsko-lengyelska kultura (ne smije se identificirati s alpskim faciesom lengyelske kulture, po J. Korošecu, jer se radi o eneolitskoj lasinjskoj kulturi).

KORENOVSKA KULTURA (ili tip Malo Korenovo linearnotrakaste keramike)

Područje: Najveća koncentracija je na bjelovarskom i moslavačkom području. Granica sa Sop. kulturom se vjerojatno nalazila na Psunju. U Podravlju je ušla korenovska kultura znatno dublje u slavonski prostor (naselje Ražište kod Našica – kor.-sop. mješavina). Određivanje zapadne granice je problematično: vjerojatno do područja Medvednice, uključujući Hrvatsko zagorje. Na mogućnost prisustva K kulture južnije od Save (do Karlovca?) upućuje import u naselju danilske kulture u Smilčiću kod Zadra.

- ➔ Malo Korenovo, Bjelovar (Drljanovac); Garešnica (Tomašica, Kaniška Iva), Pakrac (Čimen); Našice (Ražište).

Korenovska kultura nastala je na kasnoS supstratu (spiraloid B), a naslijedio ju je brezovljanski tip sopotske (to je, dakle, vremenski okvir). Po tome se vijek kulture kreće u relacijama horizonata koji bi odgovarali stupnjevima Ia i Ib sopotske kulture (= Vinča B1 i B2). Ipak, brezovljanski je facies počeo svoj život već tokom Ib stupnja Sop. kulture, pa je time skraćen vremenski prostor. Znači: period trajanja K kulture je istovremen s V B1 i djelomično B2.

U srednjoeuropskim relacijama sinkronizira se s II i III stupnjem klasične linearne keramike, odnosno s Predzseliz horizontom i dva ranija stupnja Zseliz kulture.

→ Internu kronološku shemu kulture činile bi dvije faze: rana (A) i razvijena (koja se opet dijeli na dva stupnja: klasični stupanj B1 i kasni stupanj B2).

A - Kaniška Iva / B1 - Malo Korenovo, Drljanovac, Tomašica / B2 - Malo Korenovo.

Naselja: kao kod S kulture – uzvišenja, terase u blizini vode. Nema tellova.

Naselja su jamsko-zemuničnog tipa (kao i S naselja u ist. Slavoniji i sva ranija linearnoker. naselja). U Kaniškoj Ivi otkriveni su tipični linearnotr. zemunični objekti, no ostaci kolaca nisu evidentirani (kisela zemlja?). I Malo Korenovo se iskazuje kao sklop različitih jamskih sistema. Javlja se i tip sa stepenasto izvedenim stranama u koje se mogla upirati krovna konstrukcija.

Grobovi zasad nisu poznati.

Keramika: Grubo posuđe je u pravilu oksidacijski pečeno, dok tamno fino posuđe daje utisak redukcijskog pečenja – ipak, po presjeku se vidi da su posude pečene oksidacijski, a tek pri kraju redukcijski (mješavina postupaka). Korenovska tehnologija je, dakle, u principu starčevačka, a ne vinčanska ili sopotska, iako se dobija privid "crnopolirane robe".

→ A stupanj: Kod grubog posuđa dominantni su bombasti ili kalotasti oblici, a vodeći oblik ukrasa su starčevoidne plastične aplikacije. Malobrojno fino posuđe: zdjele S-profila i bombasti lonci sa bradavičastim aplikacijama. Ukrašava se u pravilu urezvanjem (trakasti ukrasi - snop po tri paralelne linije, linearni ukras izveden jednom linijom i radijalni koncept). U Kaniškoj Ivi: S nalazi, V tip trokutastog žrtvenika s protomama.

→ B1 stupanj: i dalje dominira S-profil, dolaze i bikonični oblici, od klasičnih linearnih oblika prisutni su bombasti lonci, zatim plitke kupe i zdjele na visokim nogama (Vinča A i rani Sop.). Ukrasi su vezani za linije ili trake (dvije paralelne linije). Motivi su pravolinijski i krivolinijski (prelomljene trake, trakaste girlande, kukaste spirale izvedene jednom linijom). Prisutna je određena arhaičnost u kompoziciji, sličnost s urezanim dekorom hvarske kulture. Klasični linearnotrakasti uzorci su rijetki (npr. snop od tri linije). Znatno dio posuđa pokazuje srodnosti sa Sop. kult. - ukras izveden bradavičastim aplikacijama.

→ B2 stupanj: opadanje udjela urezanih ukrasa i pojava protobrezovljanskog mrljastog ukrašavanja. Dominira keramika bikoničnih i blagih S-oblika, kakva će se susretati u brezovljanskom horizontu.

Plastika: rijetka – samo figurica svinje iz M. Korenova. Litički materijal kao u Sop. kulturi.

Korenovska kultura nastala je na starčevačkom supstratu i njen vodeći oblik – zdjela S-profila – može se izvesti samo iz tog nasljeđa. Amfore i bombasti lonci s ušicama na trbuhu također se u K (kao i u drugim linearnim manifestacijama) izvode iz S ili kereškog nasljeđa. Bikonični oblici su samo indirektno vinčanski, jer je i njih preuzela kasnoS kultura spiraloid B horizonta (bikoničnost je, također pod utjecajem kasnoS kulture svojstvena najranijem stupnju klasične linearne keramike u Moravskoj i susjednim arealima).

Rana faza K kulture nastala je na S supstratu ždralovskog faciesa, a u nekim područjima će obje manifestacije neko vrijeme živjeti istodobno – to se dobro vidi

u Kaniškoj lvi, gdje su u jami 6 otkriveni starčevački nalazi uz korenovske (ali i vinčanski trokutasti žrtvenik s protomama – datiranje u A stupanj V kulture i spiraloid B stupanj S kulture). S kultura je ubrzo odumrla, a K je nastavila svoj život. Razvojni proces u odnosu na klasičnu linearnu keramiku je prilično spor – K kultura očito nasljeđuje konzervativnost i statičnost S kulture na ovim prostorima.

Geneza:

→ Korenovo A = Starčevo spiraloid B = Vinča A2 (ili početak B stupnja)

Korenovo B1 = Vinča B1 i početak B2 = Sopot Ia i početak Ib.

Korenovo B2 (ima protobrezovljanski karakter) = mlađe razdoblje Vinče B2 = Sopot Ib

Klasična K kultura primila je dosta utjecaja sa strane Sop. kulture (ona je bila prijenosnik vinčanskih ideja - horizonta crnopolirane keramike), iako se nije priključila sopotskom i vinčanskom (tj. balk.-anat.) arealu, već nebalkanskom srednjoeuropskom linearnom svijetu. Tek će ekspanzija sopotske populacije dokrajčiti korenovski individualitet.

→ K kultura je manifestacija kompleksa linearnotrakaste keramike

(Linearbandkeramik), kao i npr. Zseliz, Alföld, Bükk ili Szakalhat kulture.

Sinkronizacija s V kulturom je prihvaćena, ali je još problematično prihvaćanje sinkronizacije K kulture s II stupnjem, odnosno A horizontom klasične lin.

keramike. Nesporazumi se nalaze u različitom vrednovanju dvije ranije faze klas.

lin. ker. Dva su pristupa: visoka i niska kronologija. Oni koji zastupaju visoku

kronološku poziciju (R. Tichy) početak lin. keramike sinkroniziraju sa Starčevo II.

Na drugoj strani (E. Neustupny, Vladimir Miložić) predložena je sinkronizacija

početaka ove kulture s Vinčom A, a trajanje s vinčansko-tordoškim razdobljem.

Niska kronologija je vjerojatnija, pa se K može ovako sinkronizirati: Korenovo A = linearnotrakasta Ib (= Vinča A2 = Starčevo spiraloid B). U tom bi slučaju bilo: K B1 = II stupanj linearnotrakaste keramike, odnosno A horizont.

Korenovska kultura klasičnog faciesa (stupanj B) sinkronizirana je sa Szakalhat kulturom u cjelini, te sa starijim odsjekom Zseliz kulture.

→ Jedan korenovski import prisutan je u Smilčiću, u horizontu danilske kulture. Š.

Batović pretpostavlja vezu dolinom Une. Kako su neki ulomci otkriveni i u

stratumu rane hvarske kulture Smilčića, proteže se sinkroniziranje K ne samo na

kasnu fazu danilske kulture, već i na ranu fazu hvarske. Već je utvrđeno da se

početak hvarske kulture mora vezati uz vrijeme Vinče B2 – Butmira I – Danila III –

Gudnje (kao kulture). To potvrđuje i prisutnost korenovskog importa u

ranohvarskom horizontu Smilčića.

BREZOVLJANSKI TIP SOPOTSKE KULTURE

Prostor: kako je ovaj tip rezultat sopotizacije K kulture, on egzistira u istom prostoru.

→ Gornji Brezovljani (kod Žabna - općina Križevci)

Vrijeme postanka se kreće negdje nakon polovine Ib stupnja Sop. kulture (= V

B2). Kraj brez. tipa nastupa snažnijom sopotizacijom ovog područja, kada ga

nasljeđuje III stupanj klasične sopotske kulture. To se desilo negdje na prijelazu II

u III stupanj Sop. kulture (=Vinča C u D).

Dakle: Brezovljani = Sopot Ib – II / III = Vinča B2 – C / D.

Naselja: klasični oblik srednjoeuropskog naselja koje se (suprotno balkanskim tellovima) prostiralo u širinu, tj. na principu horizontalne stratigrafije. Tipičan jamsko-zemunični oblik naselja koji ukazuje na nastavljanje linearnotr. naseobinske tradicije. Mogu se razlikovati zemunice, radioničke jame i jame za otpatke. Istraženo naselje u Brezovljanima dalo je brojne keramičke i litičke nalaze, dok tragova ishrane nema. To je moguće zbog sastava tla (kiselost - kao u Korenovu), pa se osteološki materijal nije sačuvao. Druga pretpostavka je da se radi ne o klasičnom naselju, već o radioničkom sektoru za produkciju lončarske robe (velika gustoća ker. nalaza). To bi onda bio i prvi poznati slučaj u neolitu sj. Hr. vezan za sektorsku specijalizaciju u naseobinskoj dispoziciji. Brez. tip naselja nasljeđuje korenovske navike, suprotne načinu stanovanja u sopotskoj kulturi, koja njeguje balkanske naseobinske tradicije.

Keramika: kod grubog posuđa ukrašavanje je djelomično uobičajeno za područje Međuriječja. Veći dio ukrašavanja vezan je za pseudoimpresso (otisci nokta) u jednom ili više redova, koji može pokazivati i složeniju kompoziciju (cik cak, arhitekt. organizacija ili čak oponašanje stichband, tj. ubodnotrakastih koncepcija). Zabilježeno je i ukrašavanje plastičnim aplikacijama u vidu protoma. Fino posuđe je mekše, zaobljenije bikoničnosti nego ono u Sop. kulturi, a javlja se i korenovska S-profilacija. Dominiraju zdjele, zatim lonci, posude na nogama. Ukrašavanje najvećeg dijela finog posuđa uslovljeno je tehnologijom pečenja. Jedan dio izveden je uobičajenim redukcijskim pečenjem i vezuje se za Sop. kulturu. → Pretežni dio izveden je dvojnim postupkom – tzv. flekava ili mrljasta keramika (Motled Ware). Taj postupak je vjerojatno proistekao iz obične korenovske mrljaste keramike, gdje je takva površina bila rezultat slabe tehnologije pečenja. Od nenamjernih, arhaičnih korenovskih aglomeracija brezovljanski tip je stvorio organizirane dekorativne uzorke u pravilu krivolinijskog karaktera. Keramika je pečena oksidacijskim postupkom, a tamni uzorci su ostvareni redukcijskim površinskim paljenjem (vjerojatno su na keramiku nalijepljeni "pokrivači" od neke organske tvari, npr. tijesta, da zaustave dotok zraka). Tamna površina identična je pseudoprevlaci starčevačke i korenovske kulture, koja je ovdje, međutim, izvedena samo na nekim djelovima posude. Slikana keramika je relativno malobrojna, oslikana crusted postupkom, uvijek crvenom bojom. Ornamenti su arhitektonski komponirani (horiz. i vert. trake) što upućuje na uobičajenu lengyelsku diobu površine. Otkriveni su i ostaci spiralne dekoracije.

Plastika: pronađena je ruka s četiri prsta jedne antropomorfne statuete koja podsjeća na ruke moravsko-lengyelskih figura kakve se javljaju od II stupnja. Jedna životinjska figura na mjestu vrata ima otvor, vjerojatno za uglavljivanje drvene ili koštane glave. Na leđima je imala nosač malog recipijenta (simbioza životinje i recipijenta poznata je kod nas u danilskoj, a u Slovačkoj u lužijanskoj kulturi).

Pretežni dio oblika u K kulturi je Sop. porijekla, ali su prilagođeni pod utjecajem K supstrata, pa su klasični, oštro prelomljeni bikonični oblici ovdje u manjini. K način ukrašavanja je nestao, a ni Sop. rovašeni i duborezni stil nije uhvatio korijenje. Izuzev karakterističnog mrljastog ukrašavanja, vlastiti izraz ima mnogo rezonanci u moravskoj oblasti, kako u morav.-lengyelskoj kulturi, tako i u ubodnotrakastoj keramici (Stichband). Crveno-crusted slikanje također pokazuje srednjoeuropske normative. U vremenu kada su sve linearnokeramičke kulture bile historijski prevaziđene i osuđene na odumiranje, sopotski infiltrat omogućio je dalji život korenovskoj populaciji. Odbacivši tradicionalni dekorativni trakasti

sistem, brezovljanska manifestacija se oslobodila arhaičnosti (koja se ipak primjećuje kod nastambi – žive u jamama i zemunicama, na jedan nesuvremen način, kako je živjela korenovska kultura).

Geneza: Početak tipa pada pred kraj Sopota Ib, a traje do pojave Sopota III. Znači da se vrijeme razvijene brezovljanske manifestacije poklapa s trajanjem II stupnja klasične Sop. kulture.

→ Sopot-Bicske tip s brez. tipom povezuje nekoliko osobina: mrljasta ker., crveno slikanje, protomske aplikacije i pojedini oblici keramike. Bicske tip je ujedinio elemente klasične Sop. kult. obogaćene vinčoidnim elementima s nekim lokalnim transdanubijskim osobinama, ali i onima brezovljanskog faciesa. Time se kontakti Međuriječja i Transdanubije učvršćuju da bi nastupom eneolita i lasinjske kulture tvorili zajedništvo u kulturnom i prostornom smislu. Dominantnije crveno slikanje Bicske tipa ukazuje na tradiciju preuzetu od Zseliz kulture.

→ Dodirne točke s moravskim prostorom: oblasti ukrašavanja grubog posuđa (Stichbandkeramik) i spomenuta ruka statuete. Postoje dvije mogućnosti sinkronizacije:

Brezovljani = Stichband II = moravsko-lengyelska I ili

Brezovljani = Stichband II = protomoravski horizont (Lužianky). Ova druga solucija se čini vjerojatnijom, ali je brezovljanska manif., pošto je trajala tokom čitavog II stupnja Sop. kulture, ipak morala biti istovremena i sa morav.-leng. I stupnjem, a možda čak i sa početkom II stupnja (moravska slikana keramika - MBK).

→ Brez. tip je imao srodnosti i s panonskim prostorom iza Dunava (Slovačka) – misli se na lužijansku kulturu, ne samo zbog arhitektonske slikane kompozicije ili živ. figure s recipijentom, nego i zbog podudarnosti u oblicima keramike – umekšane bikonične S-profilacije.

Brezovljani, Bicske i Lužianky nastali su u isto vrijeme i istim povodom.

Različitosti se iskazuju kako zbog različitih supstrata, tako i zbog različitog intenziteta sopotske ekspanzije. Sve tri manifestacije ujedinjuje protolengyelski karakter u jednu širu kulturnu zajednicu.

KLASIČNA SOPOTSKA KULTURA (III STUPANJ) - U SJEVEROZAPADNOJ HRVATSKOJ

Klasična sopotska kultura smijenila je brezovljanski tip iste kulture, što znači da je došlo do drugog vala sopotske ekspanzije. Istraženost nije ni u početnom stadiju. Slika Sop. III stupnja iskazuje se isključivo preko nalaza iz slavonsko-srijemskog područja.

→ Utvđena naselja ovog horizonta: Tkalec, Letičani i "wasserburg" Naraj u Bedeniku.

Nastupom klasične Sop. kulture dolazi do pojave šupljih i punih, ovalno perforiranih nogu od kupa na nozi i klasičnog rovašenja, ali i do pojave oblika tipičnih za V D2, kakvi se javljaju i na samom Sopotu.

Sopotsku će kulturu ovdje smijeniti lasinjska kultura. Ona će smijeniti i kasnovinčansku kulturu u sjeveroist. Bosni, sopotsku u srednjoj i zap. Slavoniji te u centralnom dijelu sj. Bosne, lengyelsku kulturu u Transdanubiji i alpsko-lengyelsku u kontinentalnoj Sloveniji.

Kako je prostor sjeverozap. Hrvatske bitan dio lasinjske jezgre, prisutnost kasnosopotske kulture na ovom tlu iskazuje je kao jednu od primarnih protolasinjskih komponenti.

ALPSKO-LENGYELSKA KULTURA

Paola Korošec objavila je rezultate istraživanja Ajdovske Jame kod Nemške Vasi (nedaleko Krškog) i odredila najstariji horizont ovog višeslojnog špiljskog nalazišta kao alpsko-lengyelsku kulturu:

Horizont IV – alpsko-lengyelska kultura

Horizont III / dolje – lasinjska kultura (I stupanj)

Horizont III / gore – Lasinja II a (raniji horizont)

Horizont II – Lasinja II a (kasni horizont)

Horizont I – Lasinja II b i kostolački import

A.-L. kultura je manifestacija lengyelskog duha i tvori terminološki pandan moravsko-lengyelskoj kulturi, s kojom će je povezivati direktne veze. Naziv se zaista odnosi na jednu lengyelsku manifestaciju, a ne na tzv. alpski facies lengyelske kulture pod kojim je Josip Korošec mislio na pojavu koja je determinirana kao lasinjska kultura.

U nalazima IV horizonta Ajdovske jame ističu se posude na visokoj, cilindričnoj i šupljoj nozi. Jedan bikonični lonac, mekane, izvijene profilacije, oblikovan je u duhu III stupnja MBK (moravske slikane keramike, odnosno moravsko-lengyelske kulture). Slikanje na nekim fragmentima pokazuje horizontalne široke zone slikane bijelom bojom ili krivolinijski svijetli uzorak na pozadini crvene boje. Slikanje je izvedeno pastozno, u tipičnoj crusted maniri, a taj način slikanja nije tipičan za prva dva stupnja MBK, već tek za III stupanj. → Prema tome, nalazi Ajdovskog faciesa mogu se sinkronizirati s III stupnjem moravsko-lengyelske kulture (MBK).

Alpsko-lengyelska kultura je četvrta protolasinjska manifestacija. Ona uz vinčansku, sopotsku i zengövarkonyško-lengyelsku kulturu čini neposrednu osnovu ranolasinjskoj kulturi.

PRIJELAZNA ZONA (Alojz Benac)

UVOD

Prijelaznu zonu čine tri oblasti:

1. centralna Bosna (gornji tok rijeke Bosne) / 2. južna Metohija / 3. Ohridsko jezero i južna Pelagonija.

→ Prva oblast je otvorena prema Posavini i Panoniji dolinom rijeke Bosne, a prema Jadranu dolinom Neretve (dakle, nalazi se na sredini značajne prapovijesne magistrale koja je spajala Jadran i Panoniju). Oblast je okružena visokim planinskim vijencima i odlikuje se zatvorenim poljima uz riječne tokove. Veličinom se izdvaja samo Visočko polje. Klima je kontinentalna, a pogodovala je razvoju stočarstva koje je postalo osnovna ekonomska poluga u ovoj oblasti.

→ Druga oblast pruža se u trokutu između gradova Đakovice, Prizrena i Suve Reke (tzv. Prizrenska kotlina). Sa zapada se u ovu oblast stiže dolinom Drima koji se kod Lješa u sj. Albaniji uljeva u Jadran (dakle, to je druga magistrala koja je povezivala Jadran s kontinentom, u ovom slučaju centralnim Balkanom). S područja oko Kosovske Mitrovice (u dolini Ibra), gdje je bio jedan od važnijih

centara kosovske varijante vinčanske kulture, iako se pristupalo do sjeverne Metohije, pa dolinom Bijelog Drima do Prizrenske kotline (vjerojatno su ovim pravcem nošeni jugoist. elementi u južnu Metohiju).

→ Treća oblast je od Metohije odvojena lancem planina (Šar planina i druge). Istočno od ovih planina pruža se ravna Pelagonija, a na jugu ih zatvaraju Ohridsko i Prespansko jezero. Kulturni utjecaji s Jadrana također su dolazili dolinom Drima. Iz Ohridskog jezera izlazi Crni Drim i dolazi do Kukesa u Albaniji gdje se sastaje s Bijelim Drimom. Treća magistrala povezivala je Jadran s Pelagonijom i unutrašnjosti, a išla je dolinom rijeka Seman-Devoli, kojima se dolazilo u blizinu Prespanskog jezera, odakle je bilo lako doprijeti do južne Pelagonije.

CENTRALNA BOSNA

STARČEVAČKO-IMPRESSO KULTURA

Ovom periodu pripadaju samo donji stratumi Obre I, a odgovaraju kasnim fazama S grupe i kasnim fazama impresso grupe. Do sada se nije pronašla nikakva starija neolitska kultura iz koje bi proizašla S-imp. kultura Obre I. Isto tako, u centralnoj Bosni do sada nisu otkriveni tragovi pretkeramičkih, mezolitskih ili paleolitskih lokaliteta.

Naselje: Obre I - smješteno na niskoj terasi uz rijeku Tristonicu (3 km od njenog ušća u Bosnu). Imalo je dosta izdužen ovalni oblik. Na lokalitetu se razlikuju 4 osnovna stratuma, od kojih dva starija (faza I i II) pripadaju starijem neolitu, a dva mlađa označavaju početke i razvoj kakanjske kulture.

Nisu ustanovljeni nikakvi sigurni tragovi nastambi, ni jame za stupove, ni podnice. Sakupljeno je samo nekoliko komada lijepa, te su otkriveni ostaci tri ognjišta (kružna, obluci i premaz od ilovače) i dva žrvnjištva (kamene ploče s žrvnjevima i koštanim oruđima). Očito je da su gradili slabije nastambe.

Pogrebni ritual: otkrivena su 4 groba s dijelovima dječjih kostura u zgrčenom položaju i 4 groba s rasutim pomiješanim dječjim i životinjskim kostima.

Najzanimljiviji su:

Grob 7 – dijete ukopano u sjedećem položaju, na podlozi od oblutaka, opkoljeno većim uspravnim kamenim pločama. Otkriveno je dosta fragmenata keramike i dva "sunčeva diska" – jedan kameni, jedan keramički.

Grob 8 – ovaj nalaz se samo uvjetno naziva grobom. Ustvari predstavlja mjesto uređeno za vršenje kulturnih radnji. U početku je bila samo uglačana podnica od ilovače na kojoj je trajnije ložena vatra. Kasnije je dio podnice pokriven kamenim pločama na kojima je nastavljeno loženje, da bi na kraju čitav prostor bio prekriven kamenim oblucima. Na taj je način formiran kameni tumulus, u okviru kojeg su pronađene životinjske kosti, dio dječje lubanje, impresso vaza, nakit od jantara, dvije kamene sjekire i jelenji rog.

Postrojenja oko grobova 7 i 8 neosporno upućuju na jedan posebni kult u kojem su glavnu ulogu imale ljudske (dječje) i životinjske žrtve.

Inventar: kameno i kremo oruđe je slabo zastupljeno (kalupasti tip sjekira), od koštanog oruđa najspecifičnije su fino uglačane spatule (tu su i uobičajena šila, zatim sjekira od jelenjeg roga). Od nakita najkvalitetniji je koštani torkves s nazubljenim rubovima i rupicama za vezivanje. Činjenica da je veća pažnja

poklanjana koštanom materijalu možda ukazuje na snažniji utjecaj jadranske komponente. Od keramike je zastupljena:

→ Barbotinska keramika tipa Starčevo: dominantna, uglavnom trbušasti lonci i konični oblici, nema ručki. Najčešći je okomiti kanelirani ornament, prskani i nalijepljeni barbotine.

→ Ostala gruba keramika tipa Starčevo: kao u S kulturi - površina ukrašena urezanim linijama. Posebno mjesto zauzimaju žrtvenici na četiri noge (četvrtasta platforma, noge trokut. presjeka, kružni recipijent). Platforma se ukrašava nizovima udubljenih trokuta, a noge okomitim linijama (sve je ispunjeno crvenom inkrustacijom, rijetko bijelom).

→ Obična gruba keramika: uglavnom veći lonci, slabije zastupljena od barbotinske.

→ Bojena keramika tipa Starčevo: pehari na prstenastoj nozi, visoke šalice i konične zdjele ukrašene snopovima tanjih, okomitih linija u okvirima od debljih linija, najčešće izvedenim tamnom bojom (razlikuje se od one u centralnim dijelovima S kulture, gdje se javljaju i krivolinijski ornamenti).

→ Impreso keramika jadranskog tipa: brojnija od obojene keramike, tanje stijenke, jednostavni oblici koničnih i trbušastih posuda. Ornamentiku čini uglavnom tzv. tremolo motiv različitih varijacija (sitni, široki, jelova grana). Spada u finu keramičku robu, za razliku od jadranske zone, gdje uglavnom ulazi u okvir grube keramike.

→ Monokromna keramika (pojavljuje se u II fazi): zauzima važno mjesto jer se prenosi u protokakanjsku fazu. Dominiraju visoke konične ili zaobljene posude, a javlja se i poneka zvonolika noga (karakteristična za kakanjsku grupu). Nema nikakve veze sa monokromnom keramikom S kulture (pa tako ni V kulture), već se više vezuje za jadransko područje.

Plastika: ljudska stubasta statueta, istaknut nos i izdužene oči – tipična figura S kulture. Fragment antropomorfne vaze sa nosom i očima se također uvrštava u isti krug.

Ekonomija, duhovni život, društvo: pšenica je poznata (*triticum dicoccum*), ali je zemljoradnja relativno slabo razvijena. Brojni nalazi životinjskih kostiju potvrđuju razvijenost stočarstva (najviše govedo-starčevačka komponenta), ali i lova. Kako su stočari i lovci manje vezani za kuću, možda su zato gradili manje trajne, slabije nastambe. Dokaz trgovine su nalazi morske školjke *Spondylus* (Jadran) i nakita od jantara (upitno porijeklo).

→ Žrtvovanje djece utvrđeno je na samom početku naseljavanja (prva četiri groba). Vršeno je vjerojatno u namjeri da se osigura dugotrajnost i prosperitet naselja, da bi u vrijeme druge faze takve radnje prestale (nakon što je došlo do stabilizacije, prestaje potreba za žrtvama). Slučaj groba 8 govori o dugotrajnijem održavanju jednog kulnog postrojenja. U okviru groba 7 otkrivena su dva diska, od pečene zemlje i kamena. Vjerojatno se radi o kultu sunca (kasnije će isti kolutovi postojati u danilskoj kulturi). Žrtvenici su starčevačkog tipa, a crvena boja ima simboliku života. Plastika je također starčevačkog tipa, te vjerojatno označava plodnost. Ukratko: žrtvovanje djece i životinja spada pod širi balkanski utjecaj, žrtvenici i plastika u S kulturu, a kult sunca i nakit od *Spondylusa* su pod utjecajem jadranske komponente).

→ Rodovsko društveno uređenje. Vjerojatno su u Obrima I živjeli nosioci obje komponente (starč. i jadranske) što je dovelo do složenih odnosa u rodovskoj organizaciji, zabrane ženidbenih odnosa unutar istog roda.

Geneza i kronologija: kako nedostaje osnovna keramička roba jadranske komponente (gruba impreso keramika, motivi izvedeni školjkom i pravolinijski

urezani ornamenti), a kako su kultovi više vezani za starčevačke žrtvenike (a tu je i plastika), određena prednost u kulturnoj prevagi daje se starčevačkoj komponenti. Veze sa S kulturom i jadranskom vide se u pregledu keramike. U toku zajedničkog života, svaka komponenta zadržala je svoje osobine i tek će u srednjem neolitu doći do njihovog pretapanja u kakanjsku kulturu.

→Alojz Benac: Obre I = S IIb i III (kanelirani barbotine karakterističan je za mlađe faze S kulture, tamni pravolinijski motivi slikane keramike osobina su kasne faze S kulture u Gornjoj Tuzli).

S. Dimitrijević: Obre I = Linear B, možda i Girlandoid, ali nikako dalje (prema ovoj kronologiji, u Obrima I je morao postojati znatan vremenski hiatus između starč.-impresso i kakanjske kulture, jer ovdje nedostaje Spiraloid A, B i Final stupanj starčevačke kulture).

→tremolo motivi pripadaju samom kraju impressa u Dalmaciji i već se miješaju s danilskom kulturom. Također i pojedini drugi primjerci impresso keramike u Obrima I odgovaraju kraju impresso kulture na Jadranu. Oblici monokromne keramike izravno se prenose u danilsku i kakanjsku kulturu.

Dakle, kronologija starčevačko-impresso kulture u Obrima I danas se kreće u rasponu od dvije osnovne interpretacije:

1. A. Benac: Obre I (faza I-II) = Starčevo IIb (po D. Garašanin) odnosno S III (po V. Milojčiću)
= impresso/cardium III na Jadranu.
2. S. Dimitrijević: Obre I = Starčevo Linear B (eventualno Girlandoid) odnosno S IIa (po D. Garašanin) ili S II (po V. Milojčiću).

KAKANJSKA KULTURA

Područje: poznato je 5 lokaliteta. Tri su u okolici samog Kaknja (Kakanj, Obre I, Papratnica), Arnautovići su desetak kilometara južno, a jedino je naselje u Tuku kod Zavidovića značajnije udaljeno prema sjeveru. Sva naselja vezana su za terase rijeke Bosne, osim Obra I.

Tri su faze razvoja kakanjske kulture:

- a) starija faza – Obre I (faza III), najstariji slojevi u Kaknju
- b) srednja faza – Obre I (faza IV), Kakanj, Tuk
- c) mlađa faza – Arnautovići

Naselja: Kakanj, Obre I i Arnautovići dali su različite podatke. U Kaknju treba pretpostaviti zemunice - ostaci dugačke jame (veće, skupne kuće?) s naslagama gara i lijepa s otiscima kolaca i pletera.

U Obrima I nema zemunica. Otkriveno je 5 nadzemnih četvrtastih objekata s podnicama od nabijene zemlje ili tankih kamenih ploča. Temelji kuća su od kamena, a zidovi od oblica s ilovačom. Svaka kuća imala je unutarnje ognjište. Otkriveno je i 8 vanjskih ognjišta – kružnog oblika u kombinaciji oblutaka i ilovače, te žrvnjišta i radionička mjesta. U Arnautovićima je otkriven nadzemni četvrtasti objekt s jamama za stupove i ognjištem. Dakle, poznata su tri načina izgradnje kuća: zemunički, s kamenim temeljima i sa stupovima ukopanima u jame.

Inventar: kameni i koštani artefakti slični su onima u prethodnoj kulturi. Keramika je raznovrsna u formama, a jednostavna i ograničena u ornamentu.

→ Starija faza (protokakanj ili Kakanj I): prskani barbotine, u običnoj gruboj keramici odmah se javljaju oblici karakteristični za kakanjsku kult. (viši lonci, trbušaste vaze s cilindričnim vratom i konične zdjele, trakaste drške). Monokromna keramika je najbogatija oblicima i s ritonima čini osnovnu značajku kakanjske kulture (poluloptaste i visoke šalice, tanjuri, kupe sa i bez više prstenaste noge, tulipanske kupe, bikonične zdjele, a krajem faze i zvonolike noge koje su karakteristika sljedeće faze). Plastična ornamentika: ispupčenja (kružna, ovalna, višestruka). Urezani ornament: plitak, šrafirane trake, trokuti i rombovi. Import iz Albanije (Cakran-Dunavec) ili Sicilije (Stentinello kultura) – fragment vaze s finim ornamentom sitnih ureza.

Ritoni – više varijanti: primitivan tip (savijene valjkaste noge), tesalski (niske i široke noge), daniloidni (zaobljene, savijene noge), kakanjski (masivne konične noge). Recipijenti kod tesalskog i daniloidnog tipa su plitki, dok kakanjski ima dublji recipijent. Velike drške su trokutastog presjeka. Najčešći ukras su šrafirane rake, rjeđe trokuti ili snopovi linija. Nedostaju motivi tzv. bodljikave žice, koji će u razvijenoj Kak. kulturi postati osnovni motiv na ritonima.

→ Srednja faza (Kakanj II): nestaje barbotine (raskidanje sa starčevačkom bazom). Raste broj obične grube keramike (javljaju se zvonolike noge). Ukrašavanje je svedeno na plastične trake i razna plastična ispupčenja. Najznačajnija je monokromna keramika, oblici slični kao u I fazi. Često je ukrašavanje okomitim plastičnim rebrima, dvostrukim rebrima u vidu girlandi i cik cak motiva. Javljaju se i ukrasi u obliku životinjskih protoma (što je često u finoj ker. butmirske kult.) Ustalo se kakanjski tip ritona dekoriran motivom bodljikave žice, a ustanovljeni su i ostaci crvene boje (crusted) kojom su se premazivali donji dijelovi drške i posude, te unutrašnjost recipijenta.

→ Mlađa faza (Kakanj III): ustanovljena jedino u Arnautovićima. Javlja se veći broj crnopolirane keramike, svojstvene butmirskoj kulturi (kao i fragment plastičnog spiralnog motiva). Ostalo se nadovezuje na prethodne faze.

Plastika: samo jedna statueta iz Obre I (protokakanj ili Kakanj I) – vrat i glava u obliku valjka, ramena naglašena, ispupčene grudi, donji dio nedostaje. Radi se o ženskoj stiliziranoj, valjkastoj statueti. Ipak, ne pripada starčevačkom kontinuitetu (stubastoj figuri), već se tipološki više vezuje uz Dalmaciju (Smilčić-Danilo) i Tesaliju. U tim se područjima javljaju i ritoni na četiri noge.

Ekonomija, duhovni život: ekonomski aspekti slični su kao u starčevačko-impresso kulturi.

Duhovni život se ogleda u upotrebi ritona. Tragovi ukopa nisu poznati. Na jednoj masivnoj nozi ritona ornamentom bodljikave žice izvedena su dva koncentrična kruga, koji bi trebali biti simbol sunca. Važnu ulogu je imala i crvena boja (boja života). Namjena ritona – J.Korošec smatra da su korišteni u kultu vode, a postoji i teza da su služili kao lampe u svakodnevnom životu ili kultu. Važno je naglasiti određenu zoomorfnu formu ritona. Korisnici ritona bili su stočari i zemljoradnici, zainteresirani za plodnost stoke i zemlje (kultu plodnosti može se pripisati i upotreba crvene boje i simboli sunca). Dakle, ritoni su po tome služili u kultevima plodnosti. Postavlja se pitanje da li su ritoni zamjena za starčevačke žrtvenike iz prethodne grupe – zajedničke su im 4 noge, te upotreba crvene boje, što bi upućivalo na kontinuitet između dvaju kulturnih predmeta. Ipak, nezgodna činjenica je da su ritoni svojstveni jadransko-egejskoj oblasti, a nema ih na području gdje je ranije cvjetala starčevačka kultura, pa ih je u genetskom pogledu vrlo teško vezivati za ovu grupu.

Geneza i kronologija: u formiranju Kakanjske kulture veliku su ulogu imale autohtone baze, starčevačka i jadranska-impresso komponenta. Zato je

neosporno da je njen razvoj vezan za ovu oblast i da se ne radi o migracijskom valu. U protokakanjskoj fazi (Kakanj I) nestalo je bojene starč. keramike i jadranske imp. keramike, a sve se više razvija gruba keramika. Kasnije nestaje i barbotine. Monokromna roba u fazi Kakanj II doživljava svoje konačno oblikovanje. Slične pojave su i u drugim oblastima: vinčanska i danilska kultura, zatim u Italiji, gdje impresso kulturu zamjenjuju nove grupe s monokromnom i bojenom keramikom. Kakanjska grupa nema nikakvih jačih dodira s Vinčom (nema crnopolirane robe s kaneliranim ukrasima, klasične trakaste ornamentike, plastike i sl.). Mnogi od tih elemenata nedostaju i u vinčanskoj varijanti u ist. Bosni, no tamo je ipak dominantna crnopolirana keramika. Granica između kakanjske i starije vinčanske grupe kreće se oko donjeg toka Bosne. Nešto je drugačija situacija u odnosu na danilsku kulturu – mnogi oblici monokromne keramike su dosta čvrsta veza, ali se čini da ni tu nema neposrednog utjecaja jer nedostaju oblici koji su najkarakterističniji za danilsku kulturu. Izgleda da su i u Kak. i D. kulturi zajednički oblici preuzeti iz iste - impresso baze. Najčvršću vezu predstavljaju ritoni. Ornamentalni sistem Kak. keramike daleko je siromašniji nego onaj u D kulturi. Spirale, brojne varijacije pravolinijskih urezanih ukrasa koji pokrivaju čitavu vaz, upotreba crvene i bijele inkrustacije, prava bojena keramika – svega toga nema u kakanjskoj kulturi. Ipak, jednostavni urezani, šrafirani motivi Kak. keramike bliži su danilskoj nego vinčanskoj ornamentici. Najbolje analogije nalaze se u okviru grupe Cakran-Dunavec u Albaniji, koja također ulazi u široki kompleks s kulturnim ritonima. Kakanjski ukras bodljikave žice na nogama ritona nije zabilježen u susjednim kulturnim grupama (određene analogije postoje s krugom volutove keramike u Češkoj, nekim drugim grupama linearne keramike i Bojan kulturom, ali je teško naći posrednika za prijenos ornamenta s tih udaljenih područja, pa je vjerojatnije da su ga nosioci Kak. kulture sami izmislili).

→ Ritoni su do sada ustanovljeni u: centralnoj Grčkoj i Tesaliji / srednjoj Albaniji (Cakran-Dunavec) / prijelaznoj zoni Jugoslavije (Kak. grupa, Reštani u južnoj Metohiji) / istočni Jadran (Danilska kultura) / u sjevernoj i srednjoj Italiji. Postoje tri mišljenja o izvoru kultnih ritona: 1. Dalmacija (Š. Batović), 2. Grčka (D. Srejović), 3. Albanija (M. Korkuti i Zh. Andrea). Osnovni argument za Dalmaciju je kvantiteta, najbogatiji ukras i kvaliteta oblikovanja. Kod Grčke se polazi od postavke da je neolit Grčke najvažnija polazna točka za formiranje danilske grupe (a preko nje i kakanjske i butmirske), te zbog kronološke prednosti Grčke u općem kulturnom razvoju neolita. Kod Albanije se polazi od činjenice da naselje u Cakranu, gdje su otkrivene noge ritona zajedno s impresso, barbotinskom, bojanom i urezanom ornamentikom, pripada prijelaznom periodu od ranog prema srednjem neolitu pa se također polazi od kronološkog prioriteta (iako u Cakranu nisu izdvojene kronološke faze po slojevima – prema istraživačima je kulturni sloj od 3m jedinstven). Ipak, mogu se formirati 2 grupe zaključaka:

1. sve se više očitavaju dvije osnovne oblasti vezane za ritone. Jedna pripada području ist. Jadrana, dok se druga pruža od unutrašnjosti zap. Balkana (centralna Bosna, južna Metohija, Albanija) do južnog Balkana (Grčka i Tesalija). Prva oblast je bogatija i daje utisak jednog baroknog dovršenog stila, dok je u drugoj oblasti obrada ritona skromnija. Zajednička odlika je uporaba crusted slikanja na određenim površinama.
2. kronološki prioritet pripada ili prvoj oblasti (bogatstvo ukrasa, velika koncentracija nalaza) ili drugoj (stratigrafski prioritet u Obre I i Cakran - u slojevima koji se neposredno naslanjaju na stariji neolit).

Kronologija: iskristalizirala su se tri mišljenja vezana za odnos Kak. i vinčanske grupe:

1. kakanjska (i danilska grupa) starije su od vinčanske (njen razvoj počinje krajem perioda ovih grupa). Ovo mišljenje počiva na tezi da između starčevačke i V kulture nema prave kulturne veze i da među njima postoji jedan ozbiljan hiatus, ispunjen još nepoznatom kulturnom grupom (V. Miložić). Po tome bi stajalo: Kakanj I i II = za sada nepoznata kultura u centralnoj zoni / Kakanj III = Vinča A.

2. početak Kak grupe mlađi je od početka V. To se oslanja na uvjerenje da K kultura nema genetske veze sa star.-impres. grupom, nego među njima leži hiatus u kojem su se razvijali spiraloid i final stilovi S kulture (S. Dimitrijević). Po tome stoji: Kakanj I = Vinča A2 / Kakanj II = Vinča B1.

3. pošto se u protokakanjskoj fazi (Kakanj I) nalazi u velikim količinama barbotinska keramika, početak ove grupe mora biti paralelan s kasnim Starčevom (S III po Garašanin, odnosno S IV po Miložiću). Početna faza V grupe također sadrži barbotine i mora biti paralelna s početkom Kak. grupe (J. Korošec, D i M. Garašanin, A. Benac). Ova postavka daje sljedeću shemu:
 Kakanj I (Protokakanj) = Starčevo III (ili IV) = V A1 / Kakanj II = Vinča A2 i B1 / Kakanj III = Vinča B1 i B2.

Danilska i kakanjska grupa će vjerojatno imati ravnomjieran kronološki odnos:
 Kakanj I (Protokakanj) = Danilo I (Protodanilo) / K II = D II / K III = D III.

BUTMIRSKA KULTURA

Područje: početna faza locirana je u blizini samog Kaknja (Obre II), ali su naselja razvijena i kasne faze dosta udaljena od ranijeg neolitskog centra (osim Okolišta) - Butmir je smješten znatno južnije, u blizini izvora Bosne, a Brdo u Kiseljaku iznad rijeke Fojnice. Dolinom Lašve, prema zapadu udaljuju se Nebo, Mujevine i Crkvina, dok je već u srednjem toku Bosne locirano naselje u Kraljevinama. I položaj naselja je nešto drukčiji – jedino je Okolište smješteno uz rijeku Bosnu, ostala su povučena u unutrašnjost uz pritoke. Tri su locirana na uzvišenjima pogodnim za obranu: Brdo, Nebo, Crkvina.
 → Lokaliteti su: Obre II, Okolište, Butmir, Brdo, Nebo, Mujevine, Crkvina, Kraljevine.

U Obre II konstantirane su tri zone naseljavanja i stratigrafskim podacima ustanovljeno je da se butmirska kultura razvijala u tri faze:
 Butmir I – Obre II (I faza), vjerojatno i starije Kraljevine
 Butmir II – Obre II (II faza), Butmir, Nebo, Kraljevine, Okolište, Mujevine
 Butmir III – Obre II (III faza), Nebo, Crkvina, Brdo.

Naselja: upotrebljavala su se dva tipa stambenih građevina: zemunički (ili poluzemunički) i nadzemni. Najveći broj zemuničkih objekata otkriven je u Butmiru. Raspoređene su u nekoliko grupa, oko slobodnih površina (mali "trgovi"). Osim unutar objekata, otkriven je i veći broj vanjskih ognjišta. Na lokalitetu Nebo donji stratum pripada zemunicama. Među ostalim nađena je i dvostruka zemunica (dvije jame pokrivene zajedničkim krovom). Ona je tvorila centralnu građevinu oko koje se formirao krug ostalih stambenih objekata (dakle, radi se o koncentričnom tipu naselja). Pronađene rupe za kolce i ostaci kućnog lijepa govore nam o tehnici gradnje zidova. U naselju Obre II nije otkriven zemunički horizont (zdravica se sastojala od šljunkovitog nanosa pa nije bilo ni uvjeta za ukopavanje).

Nadzemne kuće vezane su za Nebo i Obre II (vjerojatno i za Butmir, ali su tamo u 19.st. manje pažljivo vršena iskopavanja pa nema podataka). Najviše podataka dalo je naselje Obre II, u tri razvojne faze:

→ Kuće prve faze jednodjelne su, oblika izduženog pravokutnika, građene od kamena, drveta i ilovače. Glavnu konstrukciju drže okomiti stupovi učvršćeni kamenim oblucima. Zidovi su sagrađeni od drvene konstrukcije oblijepljene ilovačom, krov je slamnat ili od pruća, a podnica od premaza ilovače. Otkriveno je 7 vanjskih ognjišta (kružna ili četvrtasta, kamenja premazana ilovačom), zatim žrvnjišta, kremeništa (gdje je vršeno primarno okresivanje) i radionice (gdje je vršena finalna obrada).

→ Drugoj fazi pripadaju jednodjelne i dvodjelne zgrade, poredane u pravilnim redovima. Pojedini prostori među kućama ostavljeni su slobodni, za radionice i ognjišta. Konstrukcija objekata je znatno čvršća. Ne koristi se kamen za učvršćivanje, već stupovi glavne konstrukcije nose zidove od prepleta pruća ili gusto poredanih oblica. Vrlo su pažljivo izgrađene dvodijelne kuće – u glavnoj prostoriji nalazila se velika kalotna peć s ispustom za izvlačenje pepela, zatim malo žrvnjište, razna koštana i kamena oruđa, pršljenovi za tkalačke stanove vertikalnog tipa, velike posude ispunjene žitom i bute za vodu. Prostor ispred peći znao je biti pokriven daskama, a služio je za sjedenje i spavanje. Sporedna prostorija odijeljena tanjim zidom služila je kao spremnica ili radionica. Podovi su bili od uglacane ilovače, a u jednoj kući je pronađen i komad dekorativne oplata s motivom plastične spirale.

→ U trećoj fazi Obre II dolazi do svojevrsne degeneracije. Nisu ustanovljene rupe od stupova, ni jasni rubovi kuća, a podnice su tanke. Sve upućuje na lakše konstrukcije. Otkrivena su vanjska ognjišta.

Pogrebni ritual: u Obrima II otkriveno je 11 dječjih kostura (novorođenčad). Svi pripadaju I fazi B kulture i svi su locirani između građevina. Većina je položena na bok u zgrčenom položaju. Nisu nađeni prilozi, ali su otkriveni ostaci pepela i pečene zemlje, što upućuje na određeni ritual.

Inventar: kamena i kremena oruđa su mnogo raznovrsnija – rezači, noževi vrhovi strelica, sjekire (jezičaste, kalupaste i sjekire-čekići s rupom), brusovi i žrvnjevi. Za razliku od Butmira i Kraljevina, u Obrima II i Nebu nađeno je mnoštvo koštanog materijala – šila, glačalice, veliki bodeži s rupom za vezivanje, mlatovi-čekići s rupom za nasađivanje od jelenjih rogova, spatule, udice. Od nakita su značajne ukrasne igle (cik cak urezi i pojačani profil glave – slične su u Lisičićima i Grapčevoj spilji), privjesci od veprovih zubi i spondylusa (jadranskog porijekla). Keramika je najbrojnija roba.

→ Butmir I: površina grube keramike često je premazana posebnim nanosom. Fina keramika sastoji se od 5 komponenti: 1. Kakanjske : konične zdjele na valjkastim nogama, rijetki ostaci ritona.

2. Danilske: bojena keramika s ornamentima izvedenim prije pečenja – tri su vrste: Ripoli stil, crvenkasto bojani ornament i trikromna keramika, zatim spiraloidni motivi, cik cak, šrafirani trokuti i polja s bijelom inkrustacijom. 3.

Lengyelsko-panonske: dvije poluloptaste šalice sa žutocrvenom crusted ornamentikom. 4. Crnoglačane: dobro zastupljena i u ovoj i u klasičnoj fazi, zaobljene i bikonične šalice, vaze na nozi. 5. Butmiroidne: kasnije će biti karakteristični za klasičnu fazu – loptaste, cilindrične i piriformne vaze, u većini slučajeva imaju uglacanu tamnu površinu. Bogata ornamentika: plastične i udubljene spirale, katkad s bijelom inkrustacijom, dok se slobodni prostori među njima ispunjavaju crvenom crusted bojom i ili ubodima, C i S spirale karakteristične za klasičnu fazu. Od pravolinijskih motiva tu su trakasti ornament

ispunjeni ubodima, zatim trokuti, rombovi, šahovska polja, šrafiranje, također u kombinaciji s bijelom inkrustacijom i crvenom bojom).

→ Butmir II: klasična faza. Kod grube keramike javljaju se zdjele na zvonolikoj nozi i plitke zdjele s valovitim obodom. Kod fine keramike nestaju kakanjski i glavni danilski elementi (ritoni, Ripoli stil i spirale danilskog tipa). Tri su osnovne vrste fine keramike: 1. Crnoglačana keramika: bikonične i zaobljene zdjele, vaze na nozi u brojnim varijacijama, ukras je vezan uz plastičnu dugmad, katkad u dva reda i životinjske protome. 2. Spiralno-trakasta keramika je najizrazitija karakteristika B kulture: loptaste vaze, bikonične zdjele, piroformne vaze. Procvat spiraloidnih motiva, kombinacije S i C motiva u jednom frizu, trokutasti vegetabilni završeci spirala, kombinacije boja: crveni prostor među spiralama, crvene spirale s uglačanim međuprostorom, bijela inkrustacija. Pravolinijski motivi nastavljaju tradiciju iz I faze, a javljaju se i motivi slova K i meandri. 3. Jadranski tip keramike je obilno zastupljen u Obrima II, dok je u Butmiru i Nebu rijetka: zaobljene zdjele i loptaste vaze. Frizovi šrafiranih polukrugova i šrafiranih traka, frizovi girlandi, cik cak, spiralne kuke i različiti šrafirani motivi. Ornamentika je izvedena urezivanjem. U Obrima II je pronađen import – vaza s crveno premazanom površinom i tamnim motivima (pripada grupi Serra d'Alto u južnoj Italiji).

→ Butmir III: keramika ove faze utvrđena je samo u Obrima II. Opća degeneracija bogatog butmirskog stila. Potpuno izostaju spirale, a raste broj keramike jadranskog tipa. Razlikujemo tri glavne grupe: crnoglačana, trakasta i keramika jadranskog tipa. Crnoglačana je izrađivana s mnogo manje pažnje. Paralele s mlađom vinčanskom kulturnom u sjeveroistočnoj Bosni. Okomito kaneliranje je jedini ornament. Oblici trakaste keramike su pojednostavljeni, omeđene trake su obično ispunjene neurednim crticama ili ubodima. Tu su još trokutasti motivi i rijetki meandri i šahovska polja. Relativno je u velikom broju zastupljena keramika tipa Hvar-Lisičići. Forme se podudaraju, a u ornamentalnom pogledu prevladavaju čisti lisičićki motivi (dvostruke urezane linije uz obod, široke girlande, polukružni šrafirani segmenti, cik cak urezi).

Plastika: Lokaliteti su Obre II, Butmir, Nebo. Postoji nekoliko tipova plastike:

→ Ljudske plastične figure koje pripadaju I fazi naselja Obre II imaju grubu obradu, nemaju urezanih detalja, spljoštene su forme s naglašenim glutejima i grudima. Figure u Butmiru (70-tak komada) potječu iz klasične faze. Izrađene su velikom pažnjom, većinom su crnoglačane s urezanim detaljima. Kod većeg broja naglašene su grudi i gluteji. Jedan broj sačuvanih glava pokazuje osobine realistične umjetnosti (mogu se čak izdvojiti rasni tipovi - armenoidi, negroidi, europeidi?). Donji dio tijela obično se modelira valjkasto s malim proširenjem na dnu, a noge su rijetko posebno naglašene. Katkad se urezima naglašava duga haljina, naramenice, ogrlice, pojasevi. Na leđima jedne figure izvedena su plastična rebra (nazvana je "crnkinjom"). Osim ovih, javljaju se i brojne shematične predstave ljudi u dvije varijante –prva s uzdignutim ili na prsima prekrštenim rukama (tzv. adoranti) i druga s naglašenim nosom i nadočnim lukovima (vjerojatno prikazi maski). U Nebu je značajan nalaz donjeg dijela jedne sjedeće figure na tronu.

→ Ljudski plastični udovi – ruke i noge većih dimenzija, pripadaju klasičnoj fazi u Obrima II.

→ Životinjske figure – malobrojne, najčešće rogata (goveda), nisu toliko realistične kao ljudske.

Ekonomija, duhovni život, društvo: Zemljoradnja (osnova je pšenica-triticum monococum, zatim ječam i leća). Stočarstvo (najviše govedo, zatim svinja, ovca i koza). Trgovačka razmjena najbolje je dokumentirana u Obrima II u sve tri faze (bojena keramika Ripoli tipa / školjke Spondylus, vaza tipa Serra d'Alto i bojene

vaze lengyelske kulture / keramika tipa Lisičići, posude iz Gornje Tuzle).

Najintenzivnija razmjena kretala se dolinom rijeke Neretve.

→ Kult mrtvih (i to djece) u Obrima II vezan je samo uz starije doba, tj. početke naselja. Vidljiva je paralela sa odgovarajućim pojavama u starč.-imp. fazi u Obrima I (iako između ovih kultura postoji izuzetno velika kronološka distanca – čitav srednji neolit). Za sada u naseljima kakanjske kulture nisu otkriveni ukopi, pa ne možemo pretpostaviti kontinuitet ovakvog kulta. I u naseljima danilske kulture otkriveni su slični dječji ukopi, kao i u naseljima moldavsko-ukrajinskog kompleksa, Bugarskoj, Grčkoj i na Bliskom istoku. Dakle, pojava dječjih kostura u butmirskoj kulturi samo je posljedica pripadnosti tog naselja širem mediteranskom kulturnom krugu. Objašnjenja se kreću u rasponu od kulta predaka do izazivanja plodnosti (što je i najvjerojatnije). Kult ritona izumire kroz ranu fazu B kulture. Sunčev kult nalazi potvrdu u primjerku koluta od pečene zemlje iz Obra II, sa crveno obojanim rombovima. Butmirska plastika zauzima posebno mjesto – ženske figure vjerojatno predstavljaju kult boginje plodnosti, dok adoranti i figure s maskama prikazuju određene obrede. Samostalni ljudski udovi koji se nalaze u Obrima II vjerojatno služe kao ex voto ili prikaz božjeg prisustva (inače, poznati su i u neolitu karpatsko-podunavske oblasti). Pitanje je kako je došlo do ovakve razlike u duhovnom životu između Butmira i Obre II. Naposljetku, u Obrima II otkrivene su dvije kamene ploče sa 16 lijepo poredanih sjekira, posudama i koštanim predmetima, a sve je bilo prekriveno intenzivnim garom. To bi trebao biti dokaz kulta kamene sjekire (odgovarao bi kultu labrisa u kasnijem vremenu), vjerojatno vezan uz simboliku vatre i sunca. Osim toga, česta je i primjena crvene boje, koja je prisutna u gotovo svim kulturama Balkana.

→ Nosioci butmirske kulture živjeli su na jednom kasnom stadiju rodovskog društvenog uređenja, negdje između kolektivne i individualne ekonomike, između rodovskog i porodičnog gazdinstva - skupine zemunika u Butmiru indiciraju zajednički život nekoliko rodova, a dvostruka zemunika u Nebu je služila zajedničkim potrebama, kao i vanjska ognjišta i radionice. S druge strane nekoliko dvodijelnih kuća s inventarom pokazuje da su pojedine porodice vodile odvojenu ekonomiku. Formiranje novih naselja bilo je posljedica raslojavanja prvobitne naseobinske zajednice, zbog održavanja ekonomske ravnoteže.

Geneza: kako su sve do polovine 20.st. nalazi iz Butmira bili usamljena pojava, razvile su se teze o donošenju već formirane butmirske kulture u centralnu Bosnu. Postojale su južna koncepcija – s područja egeje (temeljem proučavanja spiralne ornamentike) i sjeverna – s područja srednje Europe (temeljem proučavanja trakaste i linearne keramike). Do 70-tih godina, nakon otkrića drugih lokaliteta B kulture, ali i danilske, te proširivanjem znanja o V i Sop. kulturi, razvile su se brojne nove teze: M. Garašanić smatra da je B kultura jedna posebna forma V kulture; J.Korošec i Š.Batović kao bazu navode danilsku kulturu (ali Korošec i neku drugu nedovoljno ispitanu kulturu u Bosni); po D. Srejiću porijeklo butmirske, danilske i lengyelske kulture treba tražiti u starijem i srednjem halkolitu Anatolije, a put širenja ide preko Grčke, Jadrana i Bosne do Panonije; A.Benac smatra da su osnovnu bazu činili nosioci trakaste keramike, te elementi iz moravsko-ukrajinskog i vinčanskog kompleksa. Tek su nalazi iz Obra II donijeli na vidjelo početnu fazu B kulture, pa je rješenje geneze vraćeno na područje same grupe. U genezi su učestvovali: jaka autohtona baza (zadnja faza kakanjske kulture), jadranska komponenta (Danilo, Hvar I), jugoistočna s crnopoliranom keramikom (Vinča, Turdaş, Petreşti) i kontinentalna komponenta (lengyelski i sopotski elementi), što se dobro vidi na keramičkom materijalu.

Kronologija: početak butmirske paralelan je s krajem kakanjske grupe: Butmir I = Kakanj III. Idući tim pravcem može se sinkronizirati i s danilskom kulturom, koje

je kraj opet paralelan s hvarskom grupom iz čega proizlazi: B I = D III i Hvar I. Dalje se može sinkronizirati: B II = Hvar II = Lisičići I, a za kasnu fazu: B III = Hvar III = Lisičići II. Preko jadranske zone i pojedinih importa lako se uspostavlja kronologija s Apen. poluotokom: B I = Capri IIb = Scaloria = Ripoli / B II = Serra d'Alto / B III = Diana I.

Sinkronistički lanac prema centralnom, istočnom i južnom Balkanu ide preko Vinče. Sa vinčanskom kulturom kronološki odnosi teku ovako: B I = V B1 / B II = V C / B III = Vinča C-D1. U vezi s Vinčom može se odrediti i kronologija sa sopotskom kulturom: B I = Sop. Ib / B II = Sop. II / B III = Sop. II-III. Prema importu (vaza s crvenim i žutim motivima) može se uspostaviti veza i sa slovačkom varijantom lengyelske kulture: B I = Želiezovce-Lengyel faza / B II = Lužianky - Lengyel faza.

JUŽNA METOHIJA

Do sada su otkrivena dva lokaliteta: Reštane i Hisar kod Suve Reke. Kako je u Hisaru sačuvan samo jedan sloj iz neolita (najstarija faza Ia – već sljedeća pripada bubanjsko-humskoj grupi), važnije je nalazište u Reštanima, o kojem će isključivo i biti govora.

Naselje u Reštanima leži na riječnoj terasi (rijeka Topluga), a mogu se odvojiti tri stambena horizonta: 1. poluzemunice s nadzemnom konstrukcijom od pletera i lijepa; 2. otkrivena samo jedna građevina, nadzemna, četvrtasta, dvodijelna; 3. ostaci pet nadzemnih kuća, također od pletera i lijepa, sve propale u požaru. Otkrivene su i vanjske peći (dvodijelne kuće i vanske peći podsjećaju na Obre II). Otkriven je i obrambeni rov – vjerojatno utjecaj s Jadrana (poznat je rov u Smilčiću).

Inventar: Crnoglačana keramika – ne radi se o pravoj vinčanskoj robi, već o jugoistočnim kulturnim impulsima. Znatno je siromašnija od vinčanske keramike (odnosno kosovske varijante) – uglavnom zaobljene i bikonične zdjele ukrašene okomitim kanelurama. Druga vrsta fine keramike ima odlike danilske kulture – poluloptaste posude, vaze na zvonolikim nogama, ritoni (bez ornamenta). U ornamentici se javljaju različiti urezani motivi: uvijene i polukružne sitno šrafirane trake, redovi šrafiranih trokuta, rombova, cik cak, šahovska polja, snopovi okomitih ukrštenih linija (nema spirala). Dosta se upotrebljava tzv. Rahmenstil (redanje ploha istih ili sličnih motiva), ponekad se koristi crvena boja koja se otire, a rijeđe i bijela inkrustacija. Repertoar oblika i ukrasa je ograničen u odnosu na D kulturu.

M. Garašanin iznio je mišljenje da nalazi u Reštanima upućuju na jednu vrlo kasnu danilsku etapu. Neki ornamenta navode na paralele s butmirskom keramikom I faze (redovi trokuta, ubodi u obliku pšeničnog zrna, neki trakasti motivi, možda i uglačani ritoni bez ukrasa). Prema tome se može napraviti sinkronizacija: Reštani = Danilo III i Hvar I = Butmir I

J. Glišić je iznio mišljenje da su nosioci danilske kulture prodrli u Prizrensku kotlinu, na područje vinčanske grupe i potjerali njene nosioce prema sjeveru. Kasnije se oni vraćaju i nastavljaju u Reštanima zajednički život s donositeljima danilske komponente, ali svaka grupa zadržava svoje kulturne osobine.

OHRIDSKO JEZERO I JUŽNA PELAGONIJA

Poznata su dva lokaliteta: Ustie na Drim (uz izvor Drima na Ohridskom jezeru) i Mala tumba (kod sela Trn u južnoj Pelagoniji).

→Ustie na Drim: otkriven velik broj drvenih stupova, nosača drvene terase – naselje sojeničkog tipa.

Od kamenog inventara mogu se spomenuti male i plosnate sjekire koje pripadaju jadranskom kompleksu, dok se kalupaste sjekire ubrajaju u tip vinčanske (i srodnih) grupa. Koštano oruđe je specifično i poklanjano mu je veća pažnja: izvrsno obrađene udice-harpuni, sjekire čekići s rupom za nasađivanje, šila.

Keramika : Crnoglačana – bikonični oblici, nedostaje ornament (rijetko okomite kanelure), ni ovdje, kao u Reštanima, nije riječ o pravoj vinčanskoj robi, već o pojednostavljenoj vinčoidnoj keramici pod utjecajem Jugoistoka ili centralnog Balkana. Keramika jadranskog tipa – odlike danilske grupe – urezani i redovno crveno inkrustirani ornamenti, uglavnom krivolinijske, nepravilno šrafirane, široke trake i šrafirani trokuti. Crveno bojeni (crusted) ornamenti imaju iste motive, a posebna osobina je primjena dvostrukog glačanja (površina motiva je slabo glačana da bi prihvatila boju, dok su međuprostori jače uglačani). Primjerak tzv. sunčevog koluta indicira čvršće duhovne veze s Jadranom, dok nalaz pintadere s bogato graviranom donjom površinom upućuje na veze s Jugoistokom.

Geneza: učestvovala su dvije komponente: jadranska (danilo) i jugoistočna ili srednjobalkanska (neka vinčoidna grupa). Prevagu je imala jadranska komponenta. Oni su vjerojatno sačinjavali bazu, a zatim su im se pridružili nosioci crnopolirane keramike s Jugoist., odnosno Istoka.

Kronologija: naselje Ustie bi moglo biti mlađe za jednu fazu od Reštana - nema više ritona, ornamentika traka i trokuta se više približava B grupi, a danilski elementi su vjerojatno samo tradicija, pa bi kronološki bili više vezani za Lisičiće, nego za Danilo. Dakle, odgovara fazama Butmir II = Hvar II.

→Mala tumba u Trnu (okolina Bitole): istraživanja su obavljena u ograničenom obimu pa su nasebinski i drugi objekti ostali izvan domašaja istraživača.

Keramika: vodeći oblik grube keramike su veći zaobljeni lonci, dok najveći dio keramike otpada na monokromne, osrednje glačane tamne bikonične zdjele s izvijenim obodom (razlikuje se od monokromne danilske keramike – paralele treba tražiti na južnijem jadranskom području). Kod ornamentirane keramike dominiraju šrafirani trokuti u vidu uspravnih i vodoravnih redova spojenih linijom, zatim ornamenti izvedeni široko udubljenim linijama (paralelne linije, koncentrični rombovi i spirale). Efekt je pojačan bogatom upotrebom crvene (široko udubljeni ukrasi) i bijele (urezani motivi, naročito trokuti) inkrustacije. Katkad se crvena (crusted) upotrebljavala i u bojenju međuprostora.

Geneza: među keramičkim nalazima nema dokaza čvršćih veza s velikim srednjobalkanskim, odnosno jugoistočnim kompleksom crnopolirane keramike. Ovdje se ne miješaju dvije osnovne komponente kao u naselju Ustie, već će se smještanjem samog naselja među neolitskim tumbama drugog kulturnog izraza

(Porodin, Veluška tumba), raditi o zoni miješanja – ali ne miješanja kulturnih elemenata u jednom naselju, nego o miješanju naselja različitog karaktera na istom području. Izvorište kulture Male tumbe treba tražiti sasvim na jugu Jadrana, odnosno u srednjoj Albaniji. Put dolinom rijeke Seman-Devoli vodi do neolitskog kompleksa Cakran-Dunavec (paralela u istim oblicima, bogatoj urezanoj i udubljenoj ornamentici i bijeloj inkrustaciji; samo nedostaje prava bojena keramika, koja je prisutna u Cakranu). Postoji i veza s Tesalijom u sličnim ornamentalnim motivima, ali dosta slabija. Tako bi ovaj lokalitet mogao biti veza između južnog Jadrana i Tesalijske, odnosno srednje Grčke.

Kronologija: istraživači Male tumbe uključili su je u srednji neolit i vezali na Cakran i Danilo. U isto vrijeme donose: I faza Male tumbe = Sesklo / II faza Male tumbe = Tsangli-Elateia u Grčkoj = Cakran = S IIb u Makedoniji i Srbiji. Ipak, najprihvatljivije je staviti Malu tumbu okvirno u srednji neolit, jer još nema dovoljno podataka za precizniju kronološku sliku.

JADRANSKA ZONA (Šime Batović)

UVOD

Istočna obala Jadrana činila je u neolitu izdvojen i zatvoren kulturni krug, koji je obuhvaćao prostor od Trsta do približno polovine Albanije. Zemljoradnja je zbog sastava zemljišta bila slabije zastupljena. Najbolje uvjete imala je sjeverna Dalmacija, koja je bila i najgušće naseljena. Bolje su bili zastupljeni stočarstvo i lov. Najznačajniji promet se odvijao morem – širenje utjecaja prema jugu u Albaniju i Grčku (i obratno), zatim veze s Apulijom i ostatkom južne Italije, sve do Lipara, u prvom redu radi nabave opsidijana. Najkraći i najbolji put preko Jadrana odvijao se preko otoka: Mljet, Korčula, Lastovo, Sušac, Palagruža, Pianosa, Tremiti s poluotokom Garganom.

Dosadašnja istraživanja mogu se podijeliti na tri razdoblja: 1. prije prvog svj. rata – interesantna su jedino istraživanja u Grapčevoj špilji na Hvaru. 2. između dva svj. rata – sustavna istraživanja Grapčeve špilje (G. Novak - hvarska kultura). 3. nakon drugog svj. rata – nastavak istraživanja Grapčeve špilje; Vela špilja na Korčuli (G. Novak); Javorika na Velikom Brijunu (B. Bačić-naslage od srednjeg neolita do brončanog doba); Lisičići u srednjem toku Neretve; Danilo kod Šibenika (D. Rendić- Miočević, J. Korošec - danilska kultura); Markova špilja na Hvaru (G. Novak - od starijeg neolita do antike); Crvena stijena u Crnoj Gori (A. Benac - impresso kultura, slojevi od paleolita do bronce); Smilčić (Š. Batović - sve faze neolitika); Vela špilja na Lošinju i Vaganska peć na Krku (V. Miroslavljević); Bribir (J. Korošec); pećina Gudnja kod Stona (S. Petrak); Nakovana na Pelješcu (N. Petrić). Vrlo je malo lokaliteta sustavno istraživano.

Razlikuju se tri neolitičke faze: stariji (impresso kultura), srednji (danilska kult.) i mlađi (hvarska kult.).

IMPRESSO KULTURA

Područje: cijelo istočnojadransko primorje, slabo poznata u unutrašnjem zagorskom dijelu. Najdublje u unutrašnjosti nalazi se u Hercegovini i Crnoj Gori (Zelena pećina kraj izvora Bune, Odmutnjača u dolini Pive i Crvena stijena iznad Trebišnjice). Najsjevernija su nalazišta pećine oko Trsta, a na jugu pećina Spila kraj Perasta. Prema istoku je granica dolina Pive (Pećina Odmutnjača kod Plužina).

→ oko Trsta i slovensko primorje (Grotta Gialla, Medvedova jama, Vlaška jama, Galerijska jama); južna Istra (Vrčin, Šandalja, Verudica kod Pule, Ižula kod Medulina); Kvarnerski otoci (Vela špilja na Lošinju, Jami na sredi na Cresu, Vorganska peć na Krku); sjeverna Dalmacija (Nin, Vrsi, Barica kod Smilčića, Barice u Benkovcu, Krivače kod Bribira); srednja Dalmacija (pećina Škarin samograd, Danilo, jama Krčina kod Klisa, Markova špilja na Hvaru); južna Dalmacija (Gudnja na Pelješcu); Crna Gora (Spila kod Perasta, Crvena stijena, Odmutnjača); Hercegovina (Zelena pećina, Stolac).

Veća sustavna istraživanja izvršena su samo u Smilčiću i Danilu. Na otvorenom prostoru su: Vrčin, Šandalja, Verudica, Medulin, Nin, Vrsi, Smilčić, Benkovac, Bribir, Danilo i Stolac. Ostala nalazišta su u pećinama. Zapaža se i prostorna podjela - dvije prostorne varijante: jedna na otocima s užim obalnim pojasom i druga u zaleđu (zasad najizrazitija u Hercegovini tokom I stupnja).

Stariji neolit se razvijao kroz tri stupnja impresso kulture:

I – zastupljen u Crvenoj stijeni (ovaj stupanj nalazi se isključivo u pećinama)

II – u Smilčiću (najizrazitiji u naseljima na otvorenom)

III – u Gudnji (još slabo poznat, vjerojatno predstavlja prijelazni stupanj u srednji neolit).

Naselja: neke pećine su naseljene trajno, neke sezonski, a pojedine se napuštaju razvojem zemljoradnje, formiranjem stalnih naselja na otvorenom (glavna potječu iz II stupnja). U pećinama, osim kulturnih naslaga, često se nalaze samo vatrišta ili ognjišta. Naselja na otvorenom obično su smještena u polju, uz rijeku ili potok. Ona smještena na uzvisinama dosad nisu poznata. Jasniji podaci poznati su jedino u Smilčiću, smještenom uz izvor vode, polukružnog oblika veličine 100X200 m (oko 2 ha). Vjerojatno je bilo i potpuno kružnih naselja (slična su zabilježena i u Apuliji). Unutar polukružnog naselja Smilčića nastambe su okruživale prazan prostor namijenjen za zajedničke potrebe. Kuće su bile nadzemne, kružne, građene od drveta i granja vjerojatno oblijepljenog zemljom, s ognjištima od kamene podloge oblijepljene zemljom i slamnatim krovovima. Polukružno naselje izvana obrubljuje rov širine 5 m, vjerojatno iskopan radi zaštite od životinja, onemogućavanja bježanja stoke ili zaštite od poplava. S vremenom je rov koji je okruživao naselje izgubio namjenu (možda zbog širenja naselja) pa je iskopan drugi na većoj udaljenosti, a prvi je poslužio za bacanje otpada.

Posmrtni ostaci: u Smilčiću su otkriveni dječiji i kostur odrasle osobe u zgrčenim položajima i jedna lubanja pokrivena pločom. Zapaža se da su kosti uglavnom u blizini ili uz ogradne rove, što se ponavlja i u kasnijim fazama. U Zelenoj pećini – ostaci dječje lubanje. Nema izrazitih ostataka obreda, kakvi su poznati u Obrima, u vezi s osnivanjem naselja.

Inventar:

→ I stupanj (Crvena stijena, Zelena pećina, Markova špilja, Vela špilja na Lošinju). Od kamenih proizvoda tu su noževi i strugala, zatim sjekirica kampinijenskog tipa - ovalnog oblika, česte na poluotoku Gargano. Koštani proizvodi su slični mezolitičkom razdoblju (razna šila). Keramika je uglavnom grube izrade, a

premazivanje posuda razrijeđenom glinom javlja se izuzetno. Forme su jajolike i loptaste, u manjem broju konične. Veliki broj posuda se ukrašava tehnikom žigosanja ili utiskivanja rubom školjaka i puževa, prstima ili raznim predmetima. Prevladava utiskivanje školjkom *Cardium* (najviše na Sjevernom primorju), uglavnom jednostrukim otiscima, ali katkad i dvostrukim, spojenim na jednom kraju (u obliku slova V). U ovom stupnju nema cik cak motiva. Ukas otiscima noktom nije čest, a ubadani ukrasi su najčešće kružni, elipsasti i trokutasti. Redovno je cijela vanjska površina prekrivena ili neuredno izvedenim ukrasom, ili u vodoravnim, kosim ili okomitim pojasevima. Prema ukrasnom sustavu Markova špilja je najsiromašnija. U Zelenoj su pećini motivi mnogo gušći, a javljaju se i motivi kojih nema drugdje (polukružni, motiv sličan klasu).

→ II stupanj (Smilčić, Nin, Stolac, Medulin, Verudica, Markova špilja, Vela špilja na Lošinju), osnivaju se naselja na otvorenom, širenje zemljoradnje. Među kamenim proizvodima još nema glačanih sjekira ili drugih glačanih predmeta, a i koštane izrađevine su rijetke. Za nakit je vjerojatno služilo nekoliko komada probušenih školjaka u Smilčiću. Grube keramike ima najviše. Pekla se na otvorenoj vatri u jednostavnim oblicima (poluloptaste, jajolike i konične posude), a ukrašavala se *impresso* tehnikom, najčešće u vodoravnim nizovima. Javljaju se cik cak motivi. Tehnika urezivanja je rijetka i njome se izvode kratki urezi što oponašaju *impresso* motive, zatim crte i trokuti ispunjeni ubodima. Fina monokromna keramika je bila premazivana prije pečenja i glačana, a rjeđe je ukrašena udubljivanjem. Udubljeni ukras izvodio se prije pečenja i sastojao se uglavnom od pravilnih, plitkih snopova ravnih crta, katkad i mrežastih trokuta i rombova, cik cak motiva i pojaseva koji su se obično izvodili povlačenjem poledinom rebrastih školjaka (*Cardium*). Rijetko se javlja drhtavi ukras (tehnika a tremolo), koji je urezivanjem imitirao motiv otiska nazubljene školjke. Rijetki primjerci iz Nina i Smilčića imaju crvenu inkrustaciju u *impresso* motivima. Osim ovih primjera, uopće nema korištenja boje, nema ni krivocrtnih motiva, ni likovnih izrađevina.

→ III stupanj (pećine Gudnja i Škarin samograd, za sada ga ne nalazimo u naseljima na otvorenom). Vjerojatno je na prijelazu iz II u III stupanj došlo do važnih promjena koje su uvjetovale napuštanje i premještanje dotadašnjih naselja (klima, razvoj stočarstva?). Sve se više gubi *impresso* ukras, a širi urezani i udubljeni geometrijski ukras. Javlja se *impresso*, tremolo ukras na gruboj keramici, nešto finija keramika ukrašena udubljivanjem ili urezivanjem, katkad s crvenom inkrustacijom, motivima iscrtkanih trokuta. Javlja se i premazivanje površine posuda nakon pečenja crvenom bojom koja se otire (*crusted* tehnika), zatim crno glačane posude. Značajna je pojava spirale, koja će se potpuno razviti u srednjem neolitu.

Ekonomija, duhovni život: u I stupnju lov je osnova, a od II stupnja razvija se zemljoradnja (ostaci slame, žitarica, žrnjevi, pravokutna strugala kao vjerojatno dijelovi srpova) i stočarstvo (najčešće su ovca i koza, govedo i svinja su rjeđi). Već od I stupnja primjećena je razmjena dobara (kremena sjekira kampinijenskog tipa s Gargana, iz Markove špilje). Inače je keramika (naročito u I fazi) slična onoj na otocima Tremiti i Apuliji. U II stupnju se razmjena proširuje u unutrašnjost dolinom Neretve i Bosne do starčevačko-*impresso* kulture, gdje su se izvozile školjke *Spondylus*, zatim monokromna, a tremolo i žigosanjem ukrašena keramika. U III stupnju sve više prevladavaju zemljoradnja i stočarstvo. Čini se da se krajem ovog stupnja u Dalmaciju iz južne Italije proširila slikana keramika.

→ Posebni obredi zapažaju se samo kod jedne lubanje prekrivene pločom iz Smilčića (parcijalno sahranjivanje-kult lubanje?). Iako nema sigurnih dokaza, moguće je da su dječji kosturi vezani uz obred osnivanja naselja. Moguće je i da je nakit od školjaka imao određenu ulogu amuleta. Situacija je slična kao u južnoj Italiji (nema žrtvenika, plastike, obrednih posuda itd.).

Geneza: jednu od temeljnih uloga u razvoju imale su prethodne mezolitičke kulture, naročito u vezi s kamenim i koštanim oruđem. I stupanj ima gotovo ista svojstva kao mezolitička faza, samo što se upotrebljava keramika. Veze sa susjednim neolitičkim kulturama uspostavljene su samo u srednjoj Bosni (najviše u III stupnju) – tada se oblikuje starčevačko-impresso kultura.

→ Na Jadranu u ovoj kulturi za sada nema elemenata starčevačke kulture. Jedino bi se moglo pretpostaviti da su preko Obra preuzeli crvenu inkrustaciju. Ipak, nisu preuzeli ni sjekire, ni slikanu keramiku, ni plastiku. To će se sve pojaviti u danilskoj kulturi, ali ne pod starčevačkim utjecajem. Zapaža se tako da su nosioci impresso kulture jače djelovali na razvoj kulture u srednjoj Bosni nego obratno (to će vrijediti za čitav neolit). Jedino u kulturi Cakran (srednja Albanija) zajedno s elementima impresso keramike s kraja starijeg neolita (III stupanj), nalaze se pojedine posude s barbotine ukrasom iz S kulture.

→ Što se tiče južne i dijela srednje Italije, sličnosti su najpotpunije u I stupnju, a kasnije se opažaju sve veće razlike. Najveće su sličnosti na otocima Tremiti i Garganu (Daunija). I stupanj na području Daunije (Prato Don Michele – nazvan po nalazištu na Tremitima), sadrži istu kulturu kao I stupanj impressa. II stupanj (Guadone) pretežno je sličan, dok su u III stupnju (Masseria la Quercia) razlike dosta značajne – slikane keramike kod nas u tom stupnju nema, osim u Gudnji. Ukrasni sistem slikane keramike stupnja Masseria la Quercia vrlo je sličan onom danilske faze, što je važno za razvoj slikane keramike na istočnom Jadranu.

Kronologija: I stupanj (ili tip Crvena stijena) = Prato Don Michele
II stupanj (ili tip Smilčić) = Guadone
III stupanj (ili tip Gudnja) = Masseria la Quercia = Obre I =
Starčevo II b

I stupanj u Dauniji datiran je na prijelaz iz 7. u 6. tisućljeće, II stupanj se razvijao tokom 6. tisućljeća, a III stupanj je datiran od oko 5000. do 4600. god. prije n.e. Uglavnom isti raspon dobiven je i na Prednjem Istoku i u Grčkoj. Dakle, stariji neolitik može se u cjelini datirati od oko 6000. do 4600 god. prije n.e. Najvjerojatnije se isto mora datirati i stariji neolitik na istočnojadranskoj obali.

DANILSKA KULTURA

Područje: isto kao i ono impresso kulture. Pretežno ista kultura otkrivena je u srednjoj Albaniji (Cakran), može se reći varijanta danilske kulture. Tamo se ona susreće s utjecajima iz Grčke. Izraziti elementi D kulture nalaze se u srednjoj Bosni u okviru mjesne kakanjske i butmirske kulture, zatim u naseljima vinčanske kulture u Metohiji, te u jugozapadnoj Makedoniji.

→ oko Trsta i slovensko primorje (Grotta Gigante, Caverna Caterina, Medvedova jama, Pečina na Leskovcu, Vlaška jama, Ciganska jama, Zaule kraj Trsta); Istra (Javorika na Brijunu, Vešanska Peć na Učkoj); Kvarner (Vela špilja na Lošinju i Jami na Sredi na Cresu); sjeverna Dalmacija (Privlaka, Vrsi, Islam Grčki, Smilčić, Benkovac, Lisičić, Bribir, Piramatovci); srednja Dalmacija (Danilo, Škarin samograd, Pokrivenik, Markova špilja na Hvaru, Vela špilja na Korčuli); južna Dalmacija (Gudnja); Crna Gora (Spila kraj Perasta, Crvena stijena); Hercegovina (Zelena pećina, Stolac).

Na otvorenom su: Zaule, Javorika, sva nalazišta sjeverne Dalmacije, Danilo, Stolac. Veća sustavna istraživanja vršena su samo u Danilu i Smilčiću, a manja u

Markovoj špilji, Jami na Sredi, Veloj špilji na Lošinju, Javorici, Crvenoj stijeni, Zelenoj pećini, Veloj špilji na Korčuli i Stolcu. Najveća i najrazvijenija naselja otkrivena su u Sjevernoj Dalmaciji.

Danilska kultura razvijala se kroz tri stupnja: rani (I), srednji (II) i kasni (III).

Naselja: u danilskoj se fazi pretežno živjelo u naseljima na otvorenom, a položaji su im isti kao i naseljima impresso kulture (neka imaju i izravan kontinuitet). U Smilčiću je naselje imalo približno polukrušan oblik, u Danilu elipsast, u Javorici i Bribiru kružan (u Apuliji su u tom periodu također kružna naselja, pa možemo pretpostaviti da je i kod nas taj tip uobičajen). U pećinama se uglavnom nalaze ognjišta, ili češće najobičnija vatrišta.

U Danilu nisu otkriveni podovi i rupe od stupova, već isključivo razne vrste jama – kružnog, jajolikog, četvrtastog i nepravilnog tlocrta, a grupirane su obično po dvije ili tri, redovno različite veličine. Otkriveni su i rovovi na rubovima naselja. Kulturni sloj nalazi se isključivo unutar jama ili uz njih. U nekima su pronađeni ostaci vatrišta i lijepa. Vjerojatno su neke jame u Danilu služile za stanovanje (slične su otkrivene i na Brijunima, te u kakanjskoj kulturi). Dakle, radi se o naselju sa zemunicama.

U Smilčiću ostaci nastambi nisu otkriveni, ali kako su otkriveni ostaci nadzemnih kružnih kuća vezanih za stariji i mlađi neolit, vjerojatno je da su iste postojale i u srednjem neolitu. U Smilčiću su nađena tri koncentrična rova, od kojih je unutrašnji ispunjen ostacima starijeg neolita, a dva vanjska ostacima srednjeg i mlađeg neolita. Na južnoj strani naselja otkriven je prekid srednjeg rova, što je očito predstavljalo ulaz u naselje.

Posmrtni ostaci: u Smilčiću su otkrivena dva odrasla kostura (zgrčenci, uz vanjski rub srednjeg rova, moguće je da su neki predmeti kraj jednog od kostura bili prilozi: nož od opsidijana, 2 kremene strelice i narukvica od Spondylusa) i dijelovi 8 lubanja.

U Danilu su nađena tri dječja kostura (zgrčenci, nisu vezani uz rovove već uz jame, vjerojatno zemunične nastambe) i dio lubanje.

Inventar: velika raznolikost kamenih proizvoda, najčešće kremenih: noževi, strugala, strelice – samo u posljednjem stupnju, žrvnjevi, sjekire, dljeta, svrdla. Predmeti od opsidijana vrlo su rijetki, javljaju se tek u III stupnju, a materijal se vjerojatno uvezao s liparskih (Eolskih) otoka. Glačani predmeti su malobrojni: sjekire – jezičaste i kalupaste, sve bez rupa za nasađivanje i malih dimenzija, čekići, privjesci, prstenja, razne pločice. Svojstva kamenih predmeta slična su kao u kakanjskoj kulturi.

→ Koštani predmeti su također brojni: glačalice, šila, udice, instrumenti za ukrašavanje keramike (na jednom kraju štapića je lopatica, na drugom šiljak), ukrasne igle (pojedine s glavicom u obliku stilizirane zmije ili naljepaka na nekim posudama, javljaju se samo u posljednjoj fazi – ukrasne igle se javljaju i u butmirske kulture, a izrazite su za kasniju hvarsku kulturu). Nedostaju velika oruđa za obradu zemlje, npr. motike i pijuci.

→ Od školjaka (Spondylus) i puževa se izrađivao nakit, a pojedine su školjke premazivane crvenom bojom (obredno značenje). Nakit se izrađivao i od keramike (kuglice i kolutovi za niske), kamena (privjesci u obliku sjekirice, kružne probušene pločice), kostiju (ukrasne igle, životinski zubi, prstenje).

→ Keramika: dijeli se na pet osnovnih vrsta: 1. Gruba keramika: pečena na otvorenoj vatri, veće loptaste posude, rijetko ukrašene šrafiranim trokutima pod obodom, a ponekad i spiralama, uvijek u tehnici urezivanja. 2. Bolje obrađena keramika: glavni nosilac stila D kulture. Slična gruboj, ali glačanih površina u tamnom, crnom tonu. Javljaju se poluloptaste i loptaste posude, bikonične

posude, zvonaste zdjele i čaše, tanjuri, posude na četiri noge (ritoni). Druga varijanta ritona javlja se pri kraju D kulture i ima niske dvije noge poput zgrčenih ljudskih nogu - vjerojatno nastala po ugledu na klečeći ljudski lik. Ručice na posudama nisu česte i uglavnom se javljaju ušice ili bradavičasta ispupčenja, katkad u obliku životinjskih glava. Posude su ukrašene udublјivanјem i crvenom inkrustacijom, u manjoj mjeri i premazivanјem crvenom boјom (crusted), zatim ubodima i žigosanјem (njima bi se ispunјavali trokutasti, vrpčasti ili spiralni motivi). Pri kraju faze javlja se i bijela inkrustacija, reljefni motivi i slikanje tamnosmeđom boјom, što se dalje razvija i u hvarskoj fazi. Najbogatije su ukrašavani ritoni i zvonasta plastika. Crvena crusted tehnika primjenјivala se na neukrašenim zonama posuda, dijelovima ritona i vrhovima zvonaste plastike. Ornamentika je strogo geometrijska, raličite varijante krivolinijskih i pravolinijskih motiva (najveća raznovrsnost u III stupnju) – spirale, šrafirani trokuti, rombovi, meandri, cik cak, šahovska ploča, mrežasti motivi, itd. Ritoni su najčešće na ručici ukrašeni јednim (obično spirale), a po ostaloј površini drugim motivom. Nepoznata je namјena nalaza kockastih predmeta ili pravokutnih pločica s uzdužnim kanalom, sličnih pločicama na leđima životinjskih likova (vjerojatno su korišteni u obredne svrhe). 3. Fina slikana keramika: manja količina, ciglasta površina je katkad premazana bijeložučkastom boјom, a ukras se izvodio s dvije, ponekad s tri boје. Radi se o geometrijskim motivima izvedenim sivom, crnom ili bijelom boјom, katkad i omeđenim crnim obrubom, te uokvirenim širokim crvenim pojasevima. Ukrašavala se cijela vanjska površina, a na zdjelama i unutrašnji gornji dio. Motivi su najčešće šrafirani nizovi trokuta, rombovi, cik cak linije i pojasi, šahovka ploča. Najslučnija je keramici Ripoli I tipa iz srednjeg neolitika u srednjoj Italiji, pa se smatra uvozom, što se ne može opravdati. 4. Gruba slikana keramika: vezuje se uz kraj D kulture i poznata je samo u Smilčiću. Slična je finoј slikanoј, ali je nešto grublja, siromašnijih oblika, boје se lako skidaju, a motivi su izvedeni tamnim nijansama, katkad i uokvireni crvenim ili smeđim trakama. Česti su potpuno ispunјeni motivi (u finoј su češći šrafirani). 5. Keramika tipa Malo Korenovo: u Smilčiću je nađeno nekoliko ulomaka, import iz Slavonije, vjerojatno dolinom Une. Radi se o peharu na stožastoj nozi i loptastim posudama s cjevastim vratom, koje su ukrašene s tri vodoravne valovite ili cik cak urezane crte po trбуhu.

Plastika: dijeli se na 4 osnovna tipa: 1. Ljudski zvonoliki ili lјevkasti likovi: u Smilčiću otkriveno 130 komada (neki su iz hvarske faze), u Danilu 20-tak, a u Bribiru 5. Gornji puni valjkasti dio postupno se širi u šuplji zvonasti donji dio. Na vrhu su zaoblјeni, ili se loptasto proširuju, katkad s nekoliko bradavičastih ispupčenja. Postoje i primјerci sa završetkom u obliku realistične ljudske ili životinjske glave (govedo, ptica, žaba, zmija), a neki imaju i oblik falusa. Općenito je pravilo da su ovi realističniji primјerci mlađi, s kraja danilske ili iz hvarske faze. Statue su redovito ukrašene udublјivanјem i crvenom inkrustacijom (spirale, trokuti, cik cak, vrpce, rombovi) a vrh može biti premazan crvenom boјom u crusted tehnici. Vjerojatno predstavljaju muške likove, a životinjske glave na nekima podsjećaju na obredne maske (ili predstavljaju likove predaka-toteme). Korošec i Benac smatraju da predstavljaju falus u vezi s obredima oko plodnosti. 2. Ljudski realistični likovi: glava i vrat su u obliku dugog valjka, koji je ponekad na vrhu udublјen. Istaknut je nos, a ponekad i bademaste oči s očnim lukovima. Tijelo je plosnato, pretežno četvrtasto sa zašilјenim ramenima - batrlјcima, zaoblјenim bokovima, te ponekad izdvoјenim nogama. Obično nisu ukrašavani, ali pojedini primјerci premazani su bijelom boјom (pogotovo lice). Imaju sličnosti s nekim likovima u Makedoniji i Grčkoј (valjkasta glava). 3. Ljudski udovi: pojedini primјerci plastično oblikovanih nogu. Stopalo je ukrašeno urezanim linijama (obuča?). Radi se o obrednom ili zavјetnom proizvodu. 4. Životinjski likovi: dvije

varijante – s posudicom na leđima (ukrašene pravocrtnim udubljenim motivima) ili pravokutnom pločicom sa uzdužnim kanalom (nisu ukrašene). Čini se da medvjede figure nose posudicu, a goveđe i svinjske pločicu. Na nekim lokalitetima su pronađene i samostalne pločice s kanalom. Dok su likovi s posudicom dosta česti u neolitskom svijetu, oni s pločicom karakteristični su za D kulturu.

Ekonomija, duhovni život: najznačajniji su stočarstvo (govedo, zatim koza i ovca, pa svinja), zemljoradnja (pšenica, ječam, raž) i ribarstvo. Lov prevladava samo u planinskim predjelima. Trgovina se i dalje razvija: izvoz školjaka, naročito krajem D kulture, u butmirsku i sopotsku kulturu; izvoz ritona u kakanjsku kulturu (a prenosili su se i u Metohiju). Iz kakanjske kulture su se vjerojatno uvezile velike koštane gladilice, ali i žitarice. Intenzivnija je trgovina u vrijeme butmirske kulture.

Pojedini elementi vjerojatno su preneseni u Cakran kulturu (ritoni, zvonasta plastika, oblici keramike). S područja korenovske kulture uvezena je u Smilčić keramika. Opsidijan je uvezen s Lipara, a pojedine posude u Ripoli kulturi srednje Italije odgovaraju daniliskima.

→ Kult mrtvih – pojedini ukopi djece u Danilu (zemunice) vjerojatno su žrtve prigodom gradnje kuće ili naselja. Malobrojni kosturi odraslih u Smilčiću sahranjuju se uz rovove (usporedba s Massai plemenom u Africi, koji unutar naselja shranjuju samo poglavice i vračeve, ostali se ostavljaju životinjama izvan naselja). Nema dokaza o pravim i izdvojenim grobljima, što znači da se vjerojatno nisu sahranjivali već izlagali. Amuleti – životinjski zubi, privjesci sjekirice, pločice. Crvena i bijela boja – javljaju se na različitim figurama (muškim i ženskim), pa je opravdano pomišljati na postojanje dvospolnih obrednih simbola plodnosti. Zvonasti tip figura – slične se nalaze u Cakran kulturi, mjestimično u Grčkoj, Makedoniji, kakanjskoj i butmirskoj kulturi, vinčanskoj varijanti u Bosni, te u Ripoli kulturi, ali nigdje nisu toliko mnogobrojne, raznolike i bogato ukrašene. Simboličku funkciju počele su gubiti u hvarskoj fazi (po njihovom obliku se izrađuju stožaste posude ili poklopci, npr. u Lisičićima, i šire su u butmirsku i vinčansku kulturu). Ritoni – Korošec ih prvo vezuje uz obrede oko vode, a zatim uz kult falusa (zvonolike figure) i predstavlja kao ženski aspekt u kultu plodnosti. Pojavilo se i mišljenje da se radi od svjetiljkama korištenima u obredima. Njihov životinjski oblik može se povezati uz obrede oko plodnosti stoke i zemlje, dok se kasnija varijanta s klečećim ljudskim nogama vezuje u obrede napretka roda i zajednice. Već su iznesene različite teze o nastanku ritona (poglavlje o kakanjskoj kulturi), ovdje se može naglasiti da se Š. Batović zalaže za danilsku kulturu kao izvorište. Životinjske figure također se mogu vezati uz obrede oko plodnosti. Važan je i jedan pronalazak makete kuće s bukranijem na pročelju (obredi vezani za kuću, zaštita).

Geneza: dosadašnja mišljenja kreću se u nekoliko pravaca:

J. Korošec – D kultura se nije razvila iz impresso kulture, već su se njeni nosioci naselili na ovo područje. Naknadno je pretpostavio autohtono podrijetlo ili postanak s jugoistoka.

A. Benac – prvotno zaključio da se D kultura sastojala od kontinentalne i mediteranske komponente, smatrao je da su naselja impresso kulture propala doseljavanjem nosilaca danilske. Kasnije je prihvatio tezu o autohtonom razvoju.

M. Garašanin – postanak D kulture nalazi dijelom u postupnoj seobi (sukcesivna migracija) s jugoistoka, ali ipak smatra da pokazuje posebnosti mjesnog podrijetla.

D. Srežović – podrijetlo D, kao i butm. i lengyelske kulture, treba tražiti u starijem halkolitiku Anatolije (tj. također u postupnoj seobi s jugoistoka) – put širenja je preko Grčke, Jadrana i Bosne, do Panonije.

Š. Batović – D kultura se razvila kontinuiranim razvojem na domaćem tlu iz starijih kultura. Dakle, ona je mjesnog mediteranskog podrijetla.

→ Osnovna svojstva nalaze joj se već u prethodnoj, impresso fazi: oblici kamenih, koštanih i keramičkih predmeta, ukrašavanje urezivanjem i udubljivanjem geometrijskim motivima, crvena inkrustacija, crusted tehnika, isti tip, a katkad i položaj naselja i obred sahranjivanja.

→ U odnosu na kakanjsku kulturu ima dijelom zajedničku osnovu u impresso fazi. Kakanjska je općenito siromašnija, a najčvršća veza su im ritoni. U butmirskoj kulturi (naročito u ranom stupnju) su izraziti danilski elementi. Tada je D kultura u svojoj III, najbogatijoj fazi, što je dovelo do jačanja trgovine, ali i do transformacije D kulture u hvarsku kulturu.

→ Izravne veze su ustanovljene i s Korenovskom kulturom – import linearne keramike u Smilčiću. Danilski elementi u korenovskoj kulturi nisu poznati. Veze sa sopskom kulturom vjerojatno su vršene preko butmirske (Spondylus, ručice u obliku život. glava, cjevaste noge). U vinčanskoj kulturi elementi se nalaze samo u ist. Bosni, kao primjerci što oponašaju zvonastu plastiku i ručice u obliku život. glava, što se proširilo iz butmirske kulture. U prelaznoj zoni na području Metohije nalaze se brojni elementi zadnje faze D kulture, kao i na području zapadne Makedonije.

→ Veze s Cakran kulturom u Albaniji potvrđuju ritoni i brojni motivi. Cakran kultura je više vezana s Grčkom nego D kultura i predstavlja sponu između grčke i naše obale. S obzirom na impresso keramiku i mnogo skromniji ukras u Cakran kulturi nego u D, ona se datira na prijelaz iz starijeg u srednji neolit (dakle, ranija je od D kulture), pa se i ritoni smatraju produktom ove kulture. To nije moguće uvjerljivo dokazati, kao ni ovakvu dataciju, jer nedostaju stratigrafski podaci. Odnosi prema Grčkoj nisu tako izravni. Uvoz iz Grčke može se dokazati samo u Markovoj špilji s nalazom posude Sesklo tipa. U Cakran kulturi nema nalaza Sesklo tipa, već se nalazi samo manja količina slikane keramike ranog Dimini stila, kakve nema u D kulturi. U mlađem neolitu Albanije (faza Maliq-Kamnik) prevladava slikana keramika razvijenog Dimini stila, kakvog također nema na našoj obali. Po tome se nameće zaključak da Grčka nije imala utjecaja na jadransku obalu i da se njeni elementi nisu uspijevali širiti preko Albanije. Proizlazi da D kultura sadrži neke opće elemente (uglavnom vezane za slikanu keramiku) kao i Sesklo i Dimini kulture u Grčkoj koje je preuzela pretežno preko Italije. Izrazitiji su njeni utjecaji na Grčku, na prijelazu iz Sesklo u Dimini (u periodu danilske III faze): ritoni i poluloptaste i bikonične zdjele s tipičnim urezanim danilskim motivima.

→ Veze sa srednjom Italijom: fina slikana keramika je potpuno ista onoj u I fazi Ripoli kulture u srednjoj Italiji, samo što je danilska raznolikija. Veze s južnom Italijom: sličnosti s Daunijom su jednakom gospodarstvu, ograđivanju naselja rovovima, sahranjivanju u rove. Ipak, u keramici nema izravnih veza, za razliku od impresso faze. Najbliže sličnosti su u II fazi srednjeg neolitika (Matera-Capri II) u jugozap. Italiji, posebno na Liparima i u Grotta delle Felci na Capriju kod Napulja. Tamo se javlja malobrojna keramika ukrašena urezanim, a ponekad i reljefnim meandro-spiralnim motivima. Javlja se i inkrustacija crvenom i bijelom bojom, zatim nizovi trokuta, cik cak crta itd. Kako ti elementi u južnoj Italiji nemaju prethodan razvoj, vjerojatno su se proširili pod utjecajem danilske kulture. Ti su elementi poslužili kao uzor istim motivima, samo su izvedeni slikanjem, u sljedećoj Serra d'Alto kulturi, kao i u hvarskoj kulturi na istočnom Jadranu.

→Poseban problem predstavlja nastanak spiralnog ukrasa. Nije nastao u Bosni, već je tamo uvezen u kakanjsku i butmirsku kulturu iz danilske (dokazuju izvezena posude, kao i oponašanje danilskih posuda sa spiralnim ornamentom). U Cakran kulturi još je nejasna stratigrafija, pa se ne može ni dati kronološka prednost. U Grčkoj se spirala javlja tek od I stupnja Dimini, ali na slikanoj keramici. Već tada se radi o razvijenoj, izobličenoj spirali sličnoj kao u hvarskoj ili Serra d'Alto fazi. Isti se ukras u Grčkoj javlja na ritonima, od mlađeg stupnja Sesklo kulture, koji su najvjerojatnije prošireni iz danilske kulture. U Italiji je poznata sporadično najprije u Matera-Capri II, u tehnici udubljivanja, a raširila se vjerojatno iz danilske kulture jer nema ni u Italiji razvojnih stupnjeva. S obzirom na sve to, kao i na pojavu primjeraka grubo urezanih spirala još u III stupnju impresso faze u Gudnji, najvjerojatnije je da se spirala samostalno razvila na području danilske kulture .

Konologija: postoje dva različita mišljenja – 1. D kultura se nastavlja na stariji neolit, ali je mlađim dijelom trajala usporedno sa starijim stupnjem hvarske faze, odnosno od 7 razvojnih stupnjeva D kulture, posljednja 3 su usporedna sa starija 3 stupnja hvarske kulture (T. Bregant) ili je mlađi dio D kulture, IV i V faza, trajao usporedno s čitavom hvarskom kulturom, da bi zatim prešla u metalno doba pod drugim imenom, ili kao druga skupina (P. i J. Korošec). 2. Danilska kultura smješta se u srednji neolit između impresso i hvarske kulture. Ne može se dokazati usporedan razvoj D i H kulture (Š. Batović).

→Izdvjesnu teškoću predstavlja slabo poznavanje prijelaznog stupnja iz III stupnja starijeg u I stupanj srednjeg neolita (Protodanilo), što donekle odgovara I stupnju kakanjske kulture (Protokakanj) ili stupnju Passo di Corvo u Dauniji, ili Castellaro Vecchio (Matera-Capri I) u ostaloj južnoj Italiji. Zato je D kultura u osnovi usporedna s Kak. kulturom u srednjoj Bosni. Posljednji (III) stupanj D kulture dodiruje se s I stupnjem butmirske. Preko kakanjske i butmirske kulture jasno je određen odnos prema vinčanskoj i spotskoj kulturi.

→Različite su usporedbe s Grčkom: Sesklo i Dimini I, II (A. Benac), Dimini II-IV (V. Milošević i S. Dimitrijević), što nije moguće stvarno uskladiti. Odnos prema Grčkoj najbolje odgovara Sesklo fazi.

→U Italiji vremenski odgovara stupnju Scaloria Bassa u Dauniji (ovaj stupanj stoji između Passo di Corvo, koji prethodi D kulturi i Scaloria Alta, koja sadrži slikanu keramiku sličnu hvarskoj fazi i I stupnju Butmira). Najčvršća je kulturna veza sa starijim dijelom Matera-Capri II u ostaloj južnoj Italiji, nakon koje slijedi kultura Serra d'Alto vezana za hvarsku fazu. Vremenska usporedba s Ripoli kulturom u srednjoj Italiji ne može se jasno odrediti . Zasad se može reći da je istovremena s I fazom Ripoli kulture. Prema tome, vremenski odnosi su okvirno najvjerojatnije sljedeći:

→ Danilo = Kakanj = Malo Korenovo = Cakran = Sesklo = Scaloria bassa = Matera-Capri II a = Ripoli I

Kraj starijeg neolita datira se oko 4600 godine pr.n.e. Faza Scaloria bassa u Dauniji određena je od 3600. do 3500.od.pr.n.e., što odgovara ujedno početku mlađeg neolitika. Prema tome, srednji neolitik, pa i danilska kultura može se datirati okruglo u drugu polovinu 5.tis. i prvu pol. 4.tis.pr.n.e.

HVARSKA KULTURA

Područje: isto kao i prethodne kulture. Izraziti elementi nalaze se u okviru butmirske kulture, zatim u lasinjskoj kulturi sjeverozap. Hrvatske (koja početnim dijelom pripada neolitu, a dijelom eneolitu), kao i I stupnju tzv. alpskog faciesa lengyelske kulture u Sloveniji (također s kraja neolita). Neki elementi su rašireni i na Kosovo, te zapadnu Makedoniju. Nalazišta su još relativno rijetka.

→ oko Trsta (Grotta delle Gallerie, Medvedova jama, Vlaška jama, Terezina jama, Škocjanska jama); južna Istra (Javorika na Brijunu, Vrčin i Gradina Makadanj kod Rovinja); Kvarner (Vela špilja na Lošinju, Jami na sredi na Cresu); Lika (Golubinjača kod Mlakve); sjeverna Dalmacija (Privlaka, Islam Grčki, Tinj, Smilčić, Benkovac, Lisičić, Bribir); srednja Dalmacija (Danilo, Škarin samograd, Gospodska ili Milaševa pećina na izvoru Cetine, Grapčeva i Markova špilja, Pokrivenik, Vela špilja na Hvaru, Vela špilja na Korčuli); južna Dalmacija (Grad i Spila kod Nakovane, Gudnja kod Stona); Crna Gora (Spila kod Perasta, Odmutnjača, Crvena stijena); Hercegovina (Lisičići, Zelena pećina).

Na otvorenom su: Javorika, Vrčin, Makadanj, Privlaka, Islam Grčki, Tinj, Smilčić, Benkovac, Lisičić, Bribir, Danilo, Grad kod Nakovane i Lisičići. Veća sustavna istraživanja samo u Smilčiću, Danilu, Grapčevoj špilji i Lisičićima. Manja sustavna u Markovoj špilji, Jami na sredi, Veloj špilji na Lošinju, Javorici, Crvenoj stijeni, Zelenoj špilji i Veloj špilji na Korčuli.

→ Zapaža se intenzivno i trajno naseljavanje pećina. Na području Daunije na kraju srednjeg neolita (poč. faze Scaloria Alta, oko 3500. pr.n.e.) nastale su klimatske promjene koje su dovele do raseljavanja, osiromašjenja kulture i ekonomskih promjena. Kod nas nije bilo tako drastično, ali se također razaznaju promjene - naseljavanje pećina i osiromašjenje kulture. Vjerojatno je to uzrokovalo otopljavanje klime i povećanje oborina, što je zahvatilo čitavu Europu (od 4500-2500), kada je nastupila oceanska klima.

→ Dosad se uočavaju četiri prostorne varijante: a) hvarska, b) lisičićka, c) smilčićka, d) sjeverni Jadran.

Može se računati na tri razvojna stupnja H kulture (iako ju je T. Bregant podijelila na 6 stupnjeva, a J. i P. Korošec na 2 stupnja, koje izjednačavaju s IV i V stupnjem danilske kulture).

Naselja: intenzivnija naseljenost pećina, naselja gradinskog tipa nisu poznata, a naselja na otvorenom zadržavaju uglavnom isti položaj i oblik kao u danilskoj fazi (Lisičići-kružni, Smilčić-polukružni). Kako je u vanjskom opkopu Danila otkriven i mlađi materijal, zaključeno je da je naselje egzistiralo bar kraće vrijeme i u hvarskoj fazi. U Smilčiću se naselje znatno povećalo, nisu otkrivene konkretne nastambe već izdvojeni krugovi kulturnog sloja - ostaci kružnih nastambi s ognjištima. Ustanovljeni rovovi oko naselja služili su samo za bacanje otpadaka, a nije otkriveno postojanje drugih jaraka za obranu. U Lisičićima su ustanovljene 3 faze: prva je zemunička, druge dvije s nadzemnim pravokutnim objektima. Sve zemunice (nepravilnog jajoliko-izduženog oblika, pokrivene pleterom) prve faze bile su smještene oko centralnog slobodnog prostora s velikim ognjištem. U drugoj fazi centralno ognjište je manje, a javlja se oko njega još 7 manjih ognjišta s obilnim ostacima kostiju i keramike. Okolo su bile poredane nadzemne četvrtaste kuće (otkrivene su rupe za stupove i ostaci lijepe). U trećoj fazi gubi se centralni prostor, na njemu se grade kuće (moguće je da je zajednički prostor dislociran).

Posmrtni ostaci: u Smilčiću je otkriven ulomak lubanje, a u Grapčevoj špilji velika količina ljudskih kostiju, razbacanih bez ikakvog reda. Prevladavaju kosti glave. G. Novak je radi toga zaključio da pećina nije služila za stanovanje, već za obrede i sahranjivanje. U pećini Pokrivenik na Hvaru otkriveni su ostaci dva

kostura (dijete i odrasla osoba) položeni u posebnoj pećinskoj udubini. U jednoj zemunici u Lisičićima nađena je čeljust odrasle osobe. Po svemu sudeći, ni u hvarskoj fazi nema sahrane na grobljima, već se poštuju samo pojedinačne kosti, naročito lubanje, a vjerojatno su postojala i pojedinačna obredna sahranjivanja, kao u prethodnim fazama.

Inventar: kameni predmeti slični su D fazi, naročito u Smilčiću i na području Hvara. U Markovoj špilji zabilježen je import sjekire kampinijenskog tipa. Lisičići se razlikuju od obale u kamenim proizvodima: duga dlijeta, posebne varijante strelica s krilcima, probušene sjekire-čekići. Po tome su veze Lisičića puno uže s butmirskom kulturom nego sa obalom i otocima.

→ Koštani proizvodi: također uobičajeni. Na hvarskim nalazištima nema oruđa od rogova i krupnog lovačkog i zemljoradničkog alata, za razliku od Lisičića, gdje se posebno ističu krupna oruđa i ukrasni predmeti (čekići ili pijuci od jelenjih rogova) – razlika u tipu gospodarstva. Školjke su na otocima i obali uglavnom neobrađene (vjerojatno su služile samo za jelo ili zbog obilja nisu bile toliko atraktivne kao u unutrašnjosti, a i općenito nakit se malo koristio na Jadranu). U Smilčiću su, kao i u D kulturi, služile kao ukras, osim pojedinih s obrednim značenjem (kuglice, privjesci i školjke premazani crvenom bojom). I slika nakita se zadržala iz D faze. Posebno obilježje hvarske kulture su ukrasne igle, koje se najčešće javljaju u Lisičićima (topuzasta, tj. bez glavice, samo sa zadebljanjem na jednom kraju / s cik cak ukrasom na vratu i glavom u obliku posude s bradavičastim ispupčenjima / s glavom u obliku stilizirane zmijske), a pojedinačno u Grapčevnoj i Markovoj špilji (igle s cik cak urezima i glavama ovna i ptice) i Smilčiću (s glavom u obliku stilizirane zmijske). Topuzasta i ona s glavom u obliku posude tipične su za II i III stupanj B kulture u Obrima, pa su vjerojatno od tamo i donešene u Lisičiće.

→ Keramika: znatno se razlikuje po pojedinim područjima. 1. Na području sjeverne Dalmacije keramika je u mlađem neolitu imala poseban razvoj, različit od ostatka istočnog primorja, iako su osnovne pojave zajedničke. Najznačajnije je naselje u Smilčiću. Slobodnije je izražavanje u izradi keramike, česte su monokromija i slikane grube posude, javlja se jednostavni ukras crta, girlandi i polukrugova. Slikana keramika u potpunosti je nastavak danilskog stila, a novi tipovi se nisu razvili kao na jugu. Nedostaje slikana keramika koja obilježava hvarsku fazu na srednjodalm. otocima i dijelom u Lisičićima (naročito spirale, crvena boja, kombiniranje više tehnika). Pojedine nove pojave dolaze do izražaja tek u II stupnju (monokromija, poluloptaste i bikonične zdjele i čaše, jednostavan ukras od vodoravnih crta). Reljefni ukras obilježava I i II stupanj, a u III stupnju nestaje većina oblika i motiva vezanih za danilsku kulturu i obilježavaju ga vrlo oskudni elementi (gruba keramika, ukrašena udubljivanjem polukrugova, girlandi, cik cak i ravnih crta). Pojedine posude uvezene su iz kulture Malo Korenovo, a poznate su u Smilčiću. Najznačajnija razlika sj. Dalmacije u odnosu na ostala područja je posebno velika količina reljefnog ukrasa, kao i duže i jače predaje iz D kulture. 2. Sjeverni Jadran: karakteristično je veliko siromaštvo keramike, nedostaju neke izrazite predaje D faze (fina slikana k., plastika), a nema ni izrazitih motiva H faze (spirale, girlande, reljefni ukras i slikana keramika). Ipak se najviše vezuje uz sj. Dalmaciju. Posebnosti su u motivu u obliku urezane stilizirane grančice. Ovo područje imalo je izravne veze s Italijom – uvoz ili oponašanje posuda s četvrtastim obodom i pintadera iz kulture s posudama četvrtastih oboda (a bocca quadrata), ali i izvoz, vjerojatno preko Istre u Italiju, spiralnog ukrasa, motiva girlandi i pojedinih oblika posuda. 3. Na srednjodalm. otocima opaža se obilje fino glačane i slikane keramike, a prevladavaju poluloptaste zdjele. Javlja se i premazivanje vrata zdjela crvenom bojom, te kombiniranje tehnika (slikanje, urezivanje, glačanje, crusted). Uglavnom nema geometrije – prevladavaju krivolinijski motivi slobodno izvedeni slikanjem, a

manje urezivanjem i udubljivanjem. Osnovni motivi: girlande, lučne vrpce, polukrugovi, spirale i meandri. Zbiljske predstave su rijetke. Ukrašen izveden brazdanjem vezuje se uz vinčansku kulturu (došao preko butmirske kulture i Lisičića). U Markovoj špilji nalaze se najizrazitije predaje iz D kulture (ritoni, fina slikana keramika), a potječu iz I faze. U Grapčevnoj špilji se nalazi najbogatija slikana keramika, ali nedostaju izraziti D elementi (nedostaje I faza). Na ovom području nedostaje reljefni ukras (naročito spiralni), plastika, a rijedak je pravilan geometrijski ukras. 4. Lisičići: nedostatak slikane keramike i ritona, kao i monokromne keramike. Prevladavaju slobodno izvedeni krivocrtni motivi izvedeni urezivanjem i udubljivanjem. Osnovni motivi su girlande i polukrugovi. Kružni i polukružni motivi bi mogli imati simbolička svojstva sunca i mjeseca, a dio posuda sadrži jednostavne geometrizirane zbiljske prikaze (lovci i jeleni, likovi životinja, stabla, zemunice, strelice). Pojedini oblici i ukrasi potječu iz butmirske kulture, a ukras izveden brazdanjem vezuje se za vinčansku (u ist. Bosni). Jače su povezani Lisičići i srednja Dalmacija, nego oboje sa sj. Dalmacijom.

Plastika: uglavnom se nastavlja iz danilske faze, pretežno u I stupnju H kulture, ponešto u II, a samo izuzetno u III stupnju. Najraznovrsnije su nađene u Smilčiću. Ljudski zvonoliki likovi sve više poprimaju stvarne oblike, najčešće sa životinjskim maskama na vrhu, a jedan primjerak ima i ljudsku glavu. Njihova retardacija opaža se u II stupnju kada su grublje izrađeni, reljefno ukrašeni i premazani tamnim bojama koje se ne skidaju. Možda su se u pojednostavljenom obliku počeli upotrebljavati kao poklopci posuda (kao u Lisičićima), pa im je prvotna namjena postepeno opadala. Slični predmeti postoje i u butmirskoj i vinčanskoj kulturi, gdje su se proširili s Primorja. Ljudski likovi s realno oblikovanim tijelom vrlo su rijetki i nalaze se samo u Smilčiću, a isti su kao u danilskoj kulturi. Pojedinačni dijelovi ljudskih nogu su također rijetki. Životinjski likovi poznati su samo u sj. Dalmaciji i također su jednaki onima iz D kulture. Jedna samostalno oblikovana životinjska glava poznata je jedino iz Markove špilje na Hvaru i predstavlja sasvim novu pojavu, koja nije naslijeđena iz danilske faze. Radi se o glavi ovna sa stožastom osnovom, koja je premazana crvenom bojom. Takve glave nisu poznate na ovom području, osim u funkciji ručica posuda (u D i H kulturi), na koštanoj igli Markove špilje, te na ručicama posuda Serra d'Alto kulture u južnoj Italiji pod čijim utjecajem je vjerojatno i nastala. Veća raznolikost i količina plastike u sj. Dalmaciji vjerojatno je vezana uz mnogo veću ulogu zemljoradnje nego u Lisičićima i srednjodalmatinskoj obali, ali i jače nasljeđe danilske kulture.

Ekonomija, duhovni život: osnovna slika u gospodarstvu se nije mnogo izmijenila u odnosu na danilsku fazu: u zemljoradnji prevladavaju pšenica, ječam, raž, nađeni su žrvnjevi i kameni dijelovi srpova, kamene motike-sjekire u Lisičićima, koštane motike u Smilčiću. Stočarstvo je glavno na otocima, a slabo razvijeno u planinskom području, gdje je glavni lov (Lisičići - tamo je i lovačko oruđe veoma razvijeno - strelice, sjekire, bodeži, buzdovani). Uzgajale su se pretežno ovce i koze, rjeđe govedo. Trgovina je bila mnogo šira nego u D kulturi, a više se izvozilo nego uvozilo. Najviše uvezenih proizvoda nalazi se u Lisičićima, koji su izravno trgovali s butmirskom, a preko nje i s vinčanskom i sopotskom kulturom. Srednja Dalmacija trgovala je s južnom Italijom. S Lipara se vjerojatno uvezio opsidijan, a u Italiju su se izvozile pojedine posude hvarske kulture. Uvoz s područja Gargana predstavlja kremena sjekira kampinijenskog tipa u Markovoj špilji. Sjeverna Dalmacija je imala slabije veze sa suprotnom obalom, dok je Istra razmjenjivala robu sa sjevernim dijelom Italije (uvezila je posude s četvrtastim obodom i pintadere, a izvozila poluloptaste zdjele sa spiralnim ukrasom).

Manji import posuda korenovske kulture došao je vjerojatno dolinom Une do Smilčića. Razmjena manjeg obima odvijala se i s Metohijom, pa preko Albanije sa zapadnom Makedonijom i Grčkom.

→Duhovni život: uglavnom je nasljedstvo D kulture. Kult mrtvih je većinom vezan za pojedinačne dijelove kostura, naročito lubanje. Razni koluti, pločice, životinjski zubi, školjke, motivi zmije i ptice na glavama igala – sve to može imati simboličko i obredno značenje. S obožavanjem sunca možda se mogu povezati kuglice od spondylusa obojane crvenom bojom, keramički kolutovi, male sjekire, zatim motivi krugova (sunca) i polukrugova (mjeseca) na lisičićkoj keramici, spiralni ukras. Plastika i ritoni imaju isto značenje kao u D kulturi. Keramička glava ovna iz Markove špilje vjerojatno je imala veze s obredom oko stočarstva. U III stupnju se gubi pretežan dio ranijih elemenata duhovnog života, što dovodi do promjena i osiromašenja kulture u cjelini. To su možda uvjetovale klimatske promjene, zbog kojih se život povlači u pećine, smanjuje se značaj zemljoradnje, a naglasak se stavlja na stočarstvo i lov.

Geneza: dosadašnja mišljenja o razvoju hvarske kulture sastoje se od nekoliko gledišta:

G. Novak – otkrivač kulture, smatrao da je podrijetlom pretežno s istočnog Sredozemlja. Naknadno je zaključio da je dijelom bila istovremena s D kulturom.

A. Benac – postanak tumači doseljavanjem stanovništva na početku mlađeg neolita, dijelom sa zapadnog Sredozemlja (Malta, Sicilija, Eolski otoci), dijelom iz egejskog područja. Hvarska kultura je naslijedila danilsku, ali nije iz nje proizišla.

J. Korošec – prvotno smatrao da su nosioci doselili s jugoistoka. Naknadno je zaključio da nije stvorena seobom, već se razvila iz starijih domaćih skupina, ali da nije uništila danilsku skupinu (ona je živjela dalje usporedno s hvarskom, ali pod drugim imenom).

M. Garašanin – razvila se mjesnom evolucijom i samo se neznatno dodirivala s D skupinom.

T. Bregant – osnovni činitelj u stvaranju H kulture je D kultura, koja je služila kao uzor i prevladavala sve do polovine trajanja H faze.

P. Korošec i Š. Batović – H kultura se razvija mjesnom evolucijom izravno iz III faze D kulture.

Dok su bile poznate samo hvarska i butmirska kultura, pokušavalo ih se obje povezati i objasniti stranim podrijetlom i seobom. Kako obje kulture obilježavaju slični elementi, kao npr. spirale, tražio im se isti uzor. Formirale su se južna i sjeverna koncepcija. Po južnoj koncepciji geometrijski i spiraloidni ukras nastao je pod egejskim utjecajem (M. Vasić, G. Novak, D. Srejović), dok se po sjevernoj koncepciji izvorno područje tog ukrasa nalazilo u srednjoj Europi, na području linearne, trakaste ili lengyelske kulture (H. Schimdt, A. Benac, M. Grbić).

Naposljetku je otkrićem danilske kulture ustanovljen izvor spiralnog i geometrijskog ukrasa u hvarskoj kulturi.

Osnovna svojstva hvarske skupine nalaze se, dakle, u prethodnoj danilskoj fazi, naročito u njenom posljednjem III stupnju.

→Tek u II i III stupnju butmirske kulture šire se s Primorja elementi hvarske kulture, naročito lisičićka varijanta (u I stupnju Butmira prevladava uvoz proizvoda izrazitih za D kulturu). Utjecaji B na H kulturu daleko su slabiji i ograničavaju se uglavnom samo na Lisičiće, a rijetko i na otoke (oblici strelica, sjekire-čekići, neke vrste igala, pojedine kruškolike i loptaste posude ukrašene nemarno urezanim motivima III stupnja). Najviše u Lisičićima se očituju i utjecaji vinčanske kulture, i to u II i III stupnju (ukras izveden brazdanjem kao u fazama C i D vinčanske kulture). U Metohiji se nastavljaju utjecaji s Jadrana u I stupnju H kulture, a elementi s početka H kulture susreću se i u zap. Makedoniji - oko

Ohrida (glačanje, crveni ukras) i u Pelagoniji (bojanje međuprostora urezanih motiva).

→ Izravne veze sa sopotskom kulturom teže je ustanoviti. Pojedini elementi su se vjerojatno širili preko B kulture (pojedine posude slikane crvenom crusted tehnikom, iz III stupnja). Iz korenovske kulture zabilježen je import u Smilčiću (u I i II stupnju H kulture). U lasinjskoj kulturi na području sjeverozapadne Hrvatske, koja se pretežno datira u eneolit, ali se njen početni dio vezuje uz mlađi neolit, nalaze se analogni ukrasni motivi kao u H kulturi, koji su se širili preko Like i dolinom Kupe. U I stupnju slične i istovremene kulture na području Slovenije (J. Korošec je nazvao alpskim faciesom lengyelske kulture, a S. Dimitrijević je obuhvatio lasinjskom kulturom) isto je tako jaka jadranska komponenta, ali više u oblicima nego u ukrašavanju.

→ Cakran kultura u južnoj Albaniji sadrži velik dio istih elemenata kao i I, manjim dijelom II stupanj hvarske kulture (tako da ne stoji datiranje Cakran kulture na prijelaz iz starijeg u srednji neolit, već ona spada u srednji neolit i dio mlađeg). Manjim dijelom se keramika u toj kulturi vezuje uz I i II (Arapi) stupanj Dimini kulture. Cakran kulturu nasljeđuje kultura Maliq-Kamnik, koja pripada završnom dijelu neolita, jer sadrži uglavnom sve elemente kulture mlađeg Diminija (III i IV stupanj) koja je prodrla iz Tesalije i zavladovala, čime su prekinute uže veze H kulture s Albanijom. Veze s Grčkom su više općenite – u I stupnju Diminija slikane valovite crte, u II stupnju cik cak ograničen ravnim crtama, a u III stupnju pojedine spirale i meandri. Još od danilске faze i Seskla, pa do ranijeg dijela Diminija u Grčku su se iz ovih prostora širili ritoni, poluloptaste i bikonične zdjele ukrašene nemarno izvedenim urezanim trokutima, meandrima i spiralama. To su strane pojave u Grčkoj, a zadržavaju se sve do Larissa faze. Izravne utjecaje iz Grčke predstavljaju rijetki fragmenti iz kasnog Seskla i Arapi stupnja Diminija na našoj obali.

→ Sličnosti s Ripoli kulturom srednje Italije očituju se u motivu vrpce od niza točaka između dvije crte, koje je hvarska faza vjerojatno preuzela od nje preko Tremita, a izvozila je u Ripoli kulturu keramiku s urezanim spiralama i trokutima. Sa hvarskom kulturom se u južnoj Italiji tipološki, stilski i vremenski podudaraju tri posljednje neolitičke faze ili stupnja: Scaloria Alta (Daunija) ili mlađi dio Matera-Capri II (Lipari), zatim Serra d'Alto i Diana. Najviše su sličnosti s Apulijom, a dijelom i Liparima. U I stupnju izrazit je izvoz na Lipare (keramika ukrašena urezivanjem, glačane posude s crvenim crusted premazom), vjerojatno u zamjenu za opsidijan. S Gargana su prenijete na Hvar pojedine sjekirice kampinijenskog tipa. Može se pomišljati da su utjecaji s istočnojadranske obale, naročito keramika danilskog tipa, bili jedna od osnova za razvoj bogate slikane keramike Serra d'Alto faze u cijeloj južnoj Italiji (spiralno-meandroidni motivi). Utjecaji se krajem neolita, u posljednjoj Diana fazi svode na pojedine elemente, zbog općeg osiromašjenja kulture. Veze sa sjevernom Italijom uspostavljaju se u neolitu tek u periodu hvarske kulture. Najviše su bile one s kulturom posuda četvrtastog oboda (a bocca quadrata), naročito s njenom varijantom u sjeveroistočnom dijelu Italije, kojoj je ustanovljen razvoj kroz tri stupnja: I Quinzano, II Rivoli-Chiozza i III Rivoli-Castelnovo. Uvoze se iz Italije posude s četvrtastim obodom i pintadere, a izvoze loptaste posude s raznim, pa i reljefnim spiralnim ukrasom.

Kronologija: prema svim usporedbama, vremenski odnosi okvirno su najvjerojatnije sljedeći:

Hvar I = Butmir I = Cakran III = Dimini I i II = Scaloria alta / Matera-Capri IIb = Ripoli IIa = Quinzano.

Hvar II = Butmir II = Maliq-Kamnik I = Dimini III i IV = Serra d'Alto = Ripoli IIb = Rivoli-Chiozza.

Hvar III = Butmir III = Larissa = Diana = Ripoli III (Atiggio di Fabriano I) = Rivoli-Castelnovo = Lagozza.

Može se napomenuti da kod kronološkog usklađivanja s Grčkom postoje i druga mišljenja: usporedba hvarske kulture isključivo sa Larissa i Rachmani kulturama (V. Miložić), ili sa razdobljem od Larissa do ranog brončanog doba II (S. Dimitrijević), ili sa Dimini II do Rachmani (A. Benac).